

І стало світло...

Юрій Даценко

Летичівський повіт, 1912 рік. Проскурівському хірургові Якову Ровнеру знову випадає нагода опинитися в епіцентрі загадкових подій. Звичайна недільна вечірня служба в сільській церкві закінчується незбагненим: смуга яскравого світла перекреслює небосхил і за кілька хвилин зникає. Це «чудо Боже» чи, може, підступи «австрійських шпигунів»? Як це сприймати? Вважати примхою погоди, пов'язувати з оповідками хасидів про їхнього напівлегендарного філософа Баал Шем Това, а чи й узагалі дослухатися дивовижних побрехеньок про Устима Кармелюка? Так багато запитань і так мало відповідей... Яків Ровнер береться за чергове розслідування, в ході якого ризикує й сам стати злочинцем.

Юрій Даценко

І стало світло...

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Дизайнер обкладинки Владлен Трубчанінов

© Даценко Ю. Я., 2021

© Depositphotos.com / Denniro, zacariasdamata, обкладинка, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2021

* * *

Найдорожчим.

Каті та Вогнику

Розділ 1

21 липня 1912 р., неділя. Село Гречинці Летичівського повіту

Того недільного вечора до храму зібралася тьма-тьмуца людей. Чи знудилися за тиждень за слякими-такими розвагами, а чи й справді шукали розради в Бозі, але майдан перед церковцею нагадував ярмарок. Хіба без звичного для такої місцини галасу худоби та птиці, без надривних вигуків перекупок і циганської лайки. А так – було все: і шкодливі дітиська, за ватагами яких курява здіймалася незгріше, як за валкою возів; і переморгування гуртів хлопців і дівчат; і затяті суперечки підтоптаних дядьків, котрі добряче навечерялися перед службою та потребували до задоволення тілесного ще й доброї балачки; і довірливі зітхання молодниць, що звіряли одна одній секрети болячок «по жіночому» та способів

іхнього лікування.

Перед церквою вже яблуку ніде було впасти, а люд прибував. Здавалося, йди просто зараз у село, завертай до першої-ліпшої хати й неси, що забажаєш – усі Гречинці зібралися біля храму.

Отець Йосафат, що закуняв був у ризниці, стрепенувся, зачувши гук хвиль людського моря, що ритмічно хлюпали об стіни храму. Якусь мить він оговтувався, силкуючись зрозуміти, що відбувається надворі. Та голова лише віддавала тупим болем у скронях, а горло немилосердно дерло. Годилося би причаститися... Отець Йосафат спрагло ковтнув шорсткий клубок, пригадуючи, чи залишилося вино після вранішньої проскомидії[1 - Перша частина церковної літургії, на якій шляхом священнодійств із хліба й вина готують матеріал для евхаристії. (Тут і далі прим. авт.)], а тоді вирішив, що краще буде спершу з'ясувати джерело незвичного шуму. Хтозна, що коїться за стінами, не дай, Боже, якої біди.

– Добри вечір, отче!

Не встиг отець Йосафат рипнути церковними дверима, як утямив, що про вино доведеться забути – правити вечірню напідпитку сьогодні не вдасться. До одвірка прихилилося кілька парубків, котрі безсовісно щирилися просто йому в обличчя. Поблизьким натовпом розлилася насторожена мовчанка, яка, проте, не встояла перед хвилями, що накочувалися здалік, і за мить людське море знову вирувало, хлюпотіло та бризкалося навсібіч краплями теревенів.

– Добр... – почав було отець Йосафат, але вчасно схаменувся, прокашлявся й солідним басом, як годиться, прорік. – Мир тобі, отроче Павле. Негоже церкву святу плечем підпирати. Господь Бог і без тебе встановив її рівно.

Парубок випростався, але, як зауважив отець Йосафат, не так уже й прудко, чим заслужив на згадку в проповіді. Добровільна пожертва творить дива, тож якщо отрок Павло буде ниньки смиренним і богобоязливим, обійдеться без гріха.

Утім пожертва мирян, навіть без отрока Павла, сьогодні обіцялася бути щедрою, зважаючи на те, скільки люду товклося на майдані перед храмом. Отець Йосафат аж облизався, проте відразу ж переконав себе, що то не нечистий спокусив його ласитися на гроші, а Святий Дух змусив зволожити уста перед тим, як...

– Боже благословіння вам, миряни! – священник намагався не скривитися від спалаху болю в скронях.

Юрба загомоніла, заворушилася, а потім потягнулася до церковних дверей, але без поспіху та штовханини. Люди знали, що в невеликому храмі всі не помістяться, тому наперед пропускали найстарших і шанованих: старосту з родиною, хористів,

стодолітнього діда Салимона, котрий не прогавив жодної недільної служби, що б не робилося за вікнами його хати. І, звісно, бабу Секлету, котру позаочі прозивали «бабою Секретою», на що вона, загалом, не ображалася – після того, як їй пояснили значення латинського «secretarius»[2 - Секретар, помічник, ризничий (лат.)].

Баба Секлета, щойно опинившись у притворі, діловито заметушилася, ступила з дороги хористам, а тоді вхопила віника, чим дала змогу отцю Йосафату нарешті гідно ретируватися. До служби залишалася якась дещиця, тож отець намислив, що причаститися таки доведеться, інакше від «трубного гласу» лусне голова. Та й миряни не простять йому заплітання та спотикання, а тоді, чого доброго, вкинуть до скриньки менше, ніж збиралися. «Во славу Божу та на Святий Храм», – подумав отець Йосафат. І тільки так.

– Оксано, підемо після служби до Харишиного ставка, під верби? – «отрок Павло» геть не переймався святістю місця та години, що вже казати про спасіння душі. Та й яке спасіння, коли тобі двадцять років, а надворі бує літо? Набагато більше зараз його цікавила Оксана – молодша дочка старости, що позирала на парубка з-під темних брів, та при батькові не сміла відповісти нахабному залицяльникові.

– Спершу шмарклі втри, – прогув староста, розмашисто перехрестився та ступив до храму. Оксана смиренно чекала, доки слідом зайде мати та старша сестра з чоловіком. А коли вже й сама занесла ногу над порогом, відчула на руці, вище від ліктя, швидкий доторк.

– То підеш? – хлопець не вгавав, плекаючи надію розговорити неприступну кралю. Але вибрав він не надто зручне місце для розмови, бо наступної миті юрба відтіснила його від дівчини, закрутила справжнім вихором і втягла за собою до храму, де вихлюпнула просто під ноги бабі Секлеті. Павло завертівся у пошуках знайомого личка, але всюди намацував поглядом лише хустки або потилиці. В храмі миттю не стало чим дихати: до важкого духу ладану та воску додався ще й людський віддих. Умить зіпрівши, парубок зрозумів, що повинен вшиватися, але ззаду все сунули й сунули люди, тож вибратися з виру здавалося неможливим, достоту, як зі справжньої морської купелі.

Та ось у храмі запала мертва тиша (Павло аж почув, як потріскують гнотики свічок), а тоді отець Йосафат завів вечірню, і церквою попливли перегукування хорів і священника.

Хтозна, може, десь у Києві, в Лаврі, те звучало велично й тішило Господне вухо, але тут, незважаючи на святу неділю, змагання отця Йосафата з хористами мало жалюгідний вигляд. Священник раз по раз збивався з дихання й кумедно уривав фрази, наче старі баби, що на весіллях співали пісень і не знаходили достатньо духу, аби як слід вивести останнє слово. Попри те, до співу ніхто не дослухався, вважаючи, що вже сама присутність на вечірні очищає людину від гріхів, а розбиратися в хитросплетіннях «вонмем» та «якоже» – справа попівська, а не мирська.

Хвилина минала за хвилиною, а Павло дедалі більше потерпав від страшенної задухи.

Час неначе розтягнувся старим медом, а парубок уявляв себе тією нещасною бджолою, що невчасно влипла в солодкий трунок і ладналася ось-ось розпрощатися з життям. Так і він – полинув за Оксаною, запрагнув відповіді тут, зараз, і – на тобі. Бракувало ще осоромитися перед людьми, гепнувшись без свідомості.

Хлопець тихцем утирав мокрого лоба та силкувався зіп'ястися навшпиньки, нанюхуючи вгорі бодай краплю свіжого повітря. Але понад людом витав тільки густий аромат ладану, від якого паморочилося в голові. Він уже майже забув про Оксану в своїх спробах протриматися до кінця вечірні на ногах, коли під час чергових «танців» навшпиньки побачив знайому голівку.

Та лише й того, що побачив. До Оксани було не протиснутися – у невеличку церкву напхалося стільки людей, що навіть якби хто й зомлів від важкого сопуха, то однаково залишився би стояти, мимоволі підтримуваний сусідами. Зараз храм більше нагадував присінок до пекла, ніж обитель Господа. Павло завжди думав, що на небесах не повинно бути так спекотно.

– ...яко приходяху й поклоняхуся... – краєм вуха Павло чув слова отця Йосафата, не вловлюючи суті. І тільки механічно хрестився, коли храмом пробігав загальний порух, важко соваючи правицею між власними грудьми та чиеюсь спиною. От якби та спина була Оксанина! Але про таку благодать можна було лише мріяти. Як і про ковток повітря.

Павло рахував хвилини, відміряючи час квапливими вдихами. Раніше він ніколи не замислювався, як довго триває служба, а тепер, коли б хто запитав у нього, відповідь знайшов би миттєво – вічність і ще трохи. Принаймні час, за який точно вдасться сконати.

– ...і стало світло, і побачив Бог, що добре воно... – Павло навіть не помітив, як отець Йосафат перейшов на українську. Отже, почалася прикінцева частина вечірні, де священник завжди напучував селян, нагадував прописні істини, щоразу відчутно забираючи в бік добровільної пожертви. Та ж, як відомо – «світло» і «люба Господу». А, отже, зовсім незабаром можна буде нарешті забути про задуху та на повні груди хапнути свіжого повітря, напоеного ароматами липневого надвечір'я. Щоб він іще коли дав такого маху – не діждуться від нього. Нехай уже коли постаріє, коли нічого робити буде, тоді, може, й увірує в Господа аж так, що вчащатиме до храму. Зараз же, поки молодий, не переймався Павло питаннями вічності та спасіння. Набагато більше його цікавили вечорниці, розлогі верби понад недвижним плесом Харишиного ставу, а особливо – Оксана. Ох та Оксана... Павло вкотре зіп'явся навшпиньки, немов солдат у строю, що виглядає наближення государя імператора. Але така близька і водночас далека й недосяжна дівоча голівка була в сто крат дорожча та важливіша йому, аніж якийсь там імператор.

Протяжний спів із хорів скинув Павла з небес на грішну землю – ось нарешті й кінець. Зараз треба буде вчасно вивернутися й добряче вчепитися за куток, аби натовп знову не

підхопив попід білі рученьки та не поволик до скриньки на пожертву. Дарувати отцеві Йосафату зайву чарку Павло не збирався. Як, власне, не збирався й вистоювати вечірню службу, але коли вже Господь так учинив, що силою затягнув його до храму, то, певно, щось таки мав на думці щодо парубка. А отже, не можна прогавити даровану Господом нагоду вкотре спробувати переконати Оксану, що вона мусить піти з ним сьогодні під верби. Ніч же яка починається!

Юрба заворушилася, рипнули відчинені бабою Секлетою двері, й люди поволі затупцяли, кожен на своєму місці. Немов розганялися. Та для того, аби набрати потрібну швидкість, треба було кілька хвилин чеберяти ногами, не здвигаючись ані на п'ядь. Павло здивувався – можна просто постояти. Аж ні, люди терпляче тупцяли, наче химерні механічні іграшки, поволі сунучись до скриньки й звідти – до виходу.

Павло знову заметався поглядом по головах, обличчях, хустках, доки не виловив ним ту, через котру останні кілька тижнів не міг спати. Ні, Господь таки не даремно запроторив його в задуху – Оксану відтерли від батька з матір'ю, і дівчина, безпорадно озираючись, разом із людським струмком поволі наближалася до нього.

– Оксано... – Хлопець притьмом присусідився збоку, втягуючи голову в плечі, аби його голену потилицю не уздрів староста й не завадив усій справі. – Я на твою відповідь і досі чекаю.

– Геть так усю службу й чекав? – Оксана всміхнулася, і Павлові потепліло на серці.

– А ти як гадала? Геть-чисто від початку та до кінця тільки-но про це й думав.

– Про що – «про це»? – схилила голову набік дівчина.

Павло поперхнувся відповіддю і мало не полетів шкереберть через поріг, зачарований раптовою лагідністю. Чи то він справді став любим Оксані, чи дівчині замакітрилося в голові від нестерпної задухи і вона не відає, що говорить.

Та де там «не відає»! Павло обережно – самими пучками – торкнувся дівочого ліктя в очікуванні миттєвої відмови, а то й ляпаса, але Оксана рвучко притулилася до нього, обхопила гарячими пальчиками його занімілу долоню й палко зашепотіла на вухо:

– Павлушо, ну ж бо швидше, аби батько з матір'ю не побачили. Швидше надвір, а там із юрбою змішаємося...

– І до... Харишиного?.. – прошамкотів він, ледве ворущачи неслухняним язиком. Від солодкого дівочого подиху на щоці пошерхла, немов попечена морозом, шкіра, а потилицю брали розгін сироти.

– І до Харишиного ставу, – закінчила за хлопця Оксана. – Ніч тепла та зоряна обіцяється.

Павло безтямно підвів голову, немов уже сподівався вгледіти на небі зірки, але надвечір'я ще мінилося ніжними барвами, вряди-годи розбавленими темнішими смужками поодиноких розхристаних хмарок. До справжніх розсипів золотого небесного маку було ще кілька годин, але хто й коли казав, що цілуватися можна лише під зорями?

Хлопець ніяк не міг надихатися вечірньою свіжістю. І геть не тому, що й досі не позбувся церковного запаморочення. Він пив прохолодне повітря уривчастими ковтками та намагався втамувати шалене серце, котре раптом зірвалося на галоп. Марно, адже до лівого боку горнулася та, від якої серце й шаленіло.

– Ну ж бо, за церкву, – мовив він дівчині, – аби біля воріт не заповали.

Оксана мовчки кивнула, і пара пригинцем чкурнула за храм. Там – те знали всі хлопці й дівчата – у паркані зяяла чимала діра, хід крізь яку вів до густих і темних бузинових хащів, з них – до комишуватого ярка, а звідти – на стежку, що поза городами краєм села збігала якраз до Харишиного ставка.

Але зроби вони це на дві хвилини раніше, не гаючись, усе трапилося б достоту так, як бачив Павло у своїх снах. Та в Господа, вочевидь, були для них на цей вечір власні плани.

– Павле! Стривай-но!

Павло смикнувся, почувши знайомий голос, і вкляк... Кликав не абихто, а Семен. Той Семен, з яким він побився об заклад, що не пізніше, як сьогодні ввечері, поцілує Оксану під вербами. І зараз бовкни друзяка перед дівчиною зайве, як вона ображено крутнеться й... Хлопець засичав крізь зуби та розвернувся до Семена, ладнаючись попередити будь-які його слова й одразу ж відшити приятеля.

– Павлушо...

Парубок навіть не зауважив Оксаниного голосу, бо, коли Семен, що поспішав назустріч, раптом зупинився, як укопаний, і вражено витріщився на щось понад його – Павла – головою, втямив, що щось негаразд.

Юрба, яка висипала з церкви, на довгу мить затихла так, що стало чути, як на селі виють собаки. Без хвостика сотня людей одночасно німувала, туплячись у небо. А тоді наче прорвало греблю – голоси завирували, заплюскотіли, захлюпали, збираючись у височенькі хвилі.

Павло спочатку не зрозумів, що відбувається, та коли Оксана вкотре шарпнула його за рукав, нарешті подивився на дівчину й закам'янів: тепер він добре розгледів чітку смугу

світла, що виринала з-за виднокола й сягала майже середини небозводу. Світло не було схоже ні на що, що хлопець стрічав до цього, і від такого усвідомлення волосся на його голові неприємно стовбурчилося, а спиною бігали мерзляки. І якщо від Оксанчиного голосу шкіра бралася приємним морозцем, якого хотілося ще й ще, то зараз тіло стрясав зовсім інший холод – неприємний і чужий.

– Павлушо, що це? – Розгублена Оксана злякано чіплялася за руку. Кількома хвилинами раніше Павло відчув би гарячий трепет від цих доторків, але зараз не знав, як на них реагувати. В голові товклися порожні думки, такі собі оболонки роздумів, що лускали, наче мильні бульбашки, щойно їх торкнешся. Жодного пояснення, жодної відповіді Павло не знаходив.

Тим часом світло яскравішало, а надворі водночас мовби темніло. Світляна річка набувала чіткіших обрисів, і тепер уже ніхто б не наважився сказати, що то йому примарилося – майже через усеньке небо тягся довжелезний яскравий промінь, який щосекунди наливався ще більшим світлом.

– Як гадаєш, Павле? Шо воно таке за ідне? – Семен нечутно наблизився й став поруч. Його погляд не відлипав від світлової смуги. Як і погляди всіх, хто в цей час був на церковному майдані.

– А я знаю?

– Десь від Меджибожа[3 - Місто на схід від Проскурова.] тягнеться ніби...

Павло закрутив головою, орієнтуючись. Семен мав рацію – світло вихоплювалося саме з боку Меджибожа. Однак що з того здогаду?

– Від Меджибожа, – кивнув він. – Але це нічого не пояснює.

– Вояки мудрують щось, – спробував авторитетно заявити Семен, але голос його тремтів, від чого весь авторитет ішов псові під хвоста.

Павло цікавився технікою і військовою справою, тому Семенів «авторитет» його аж ніяк не вразив. Тим паче, що він дуже сумнівався у причетності до променя військових.

– Це ж якої потужності прожектор треба... – пролунав іще один голос. Павло обернувся й пополював: поряд із ними стояв староста з дружиною. Обое витріщалися в небо. – Мільйон свічок. Або й більше.

– А струм звідки? – почувся ще чийсь голос.

– А про лампу ти подумав? – додався ще чийсь.

– Таких лямп не виробляють, – хтось так само, як і Павло, спробував показати авторитет, але сумнів у голосі взяв гору над упевненістю.

– То в нас, може, й не виробляють. А австріяки, кажуть, і не таке зробити здатні.

– Хто каже? Ти хоч раз живого австріяка бачив?

– А навіщо мені його бачити? Я й Бога живого не бачив, але ж до церкви ходжу!

– А в церкві отець Йосафат тобі щоразу говорить «не согріши», а ти горілку п'єш і на чужих жінок задивляєшся.

Юрбою пробігся нервовий сміх. Люди намагалися жартувати, але жарти ці звучали вбого, бо голоси жартівників тремтіли від погано прихованого хвилювання. Ніхто з присутніх не міг пояснити чудернацького видовища насамперед самому собі. А невідоме завжди викликає якщо не страх, то принаймні пересторогу.

– ...і узряше чудо Господне... – від храму долетів голос отця Йосафата. Всі, немов за командою, крутнули головами до священника, наче шукали в того пояснення. Чи хоча би поради.

– Ви впевнені, отче? – у голосі старости звучало неприкрите вагання. – Чи ж являтиме Господь диво отак-о просто посеред?.. – він не закінчив речення і просто махнув рукою в бік світлової доріжки.

– А той, хто сумніватиметься в силі та мудрості Господа Бога нашого... – грізно завів отець Йосафат, проте не встиг завершити, як промінь раптом різко шарпнувся і просто «впав» за видноколо. Неначе незрима рука, яка тримала титанічний ліхтар, опустила його додола.

– От вам і все диво, – пробурмотів хтось невидимий у юрбі, вочевидь під'юджуючи священника, але той не зважав на нахабу.

– Восьма і тридцять вісім хвилин... – зачувся ще чийсь голос, у якому Павло впізнав корчмаря Саливона. Той стискав у руці срібну цибулину годинника та пильно вдивлявся в стрілки. – Рівно чверть години світило, хроба.

– Га? – голови знову синхронно крутнулися. Тепер об'єктом загальної уваги став корчмар.

– Кажу, що як тільки цю хробу побачив, – Саливон тицьнув пальцем у потемніле вечірне небо, – так одразу по годинника поліз. Хвилини не минуло. Почало воно світити о двадцять третій хвилині по восьмій. Щоб я з цього місця не зійшов! А щезло о восьмій годині й тридцять восьмій хвилині. У мене годинник точний!

Юрбою знову прокотився різноголосий гомін. Усі обговорювали таємничі покази Саливоного годинника та п'ятнадцять хвилин неймовірного світла на вечірньому небі.

– П'ятнадцять хвилин, – багатозначно зронив Павло. – А немов якась мить промайнула. Не спам'ятався.

І справді – чверть години збігла геть непомітно. Наче щойно він разом з Оксаною випірнув із задущликих нутроців храму, як виявляється, що вже сплигло аж п'ятнадцять хвилин! Чверть години тупцяння на одному місці. Та за цей час вони змогли б дістатися якщо не Харишиного ставка, то першої греблі напевно!

– Ну, повитріщалися та й годі, – прогудів раптом староста. – Оксано, не думай мені чкурнути... Час додому.

– Але ж тату, – судячи з дівочого голосу, Оксана намислила те саме, що й Павло. Кляте світло з неба вкрало в них чверть години, за які вони б ушилися подалі від церкви та батька.

– Не татай! – староста був категоричним, а це означало, що жодні вмовляння не подіють. Залишилося тільки скоритися й чекати на наступну нагоду. Дівчина кинула прощальний сумний погляд на Павла, котрий м'яв у руках кашкета, ніби волів вичавити з нього вчорашній день. Хлопець нишком знизав плечима й усміхнувся кутиками губ, мовляв: якось воно буде. Але Оксана вже відвела погляд. Надворі стрімко темнішало.

Люди розбивалися на купки й поволі розходилися із церковного майдану. І в усіх на язиці крутилося дивне небесне світло. Кожен намагався пояснити його природу й походження, кожен розмірковував про новітню техніку та про можливості її застосування.

– А ти як думаєш, Павлушо? – Семен видобув із кишені жменю насіння та сплюнув перші шкаралупки.

– Га? – юнак стрепенувся, повертаючись до дійсності. – Ти про що?

– Та все про те саме, – Семен мотнув кулаком із насінням у бік крайнеба, звідки нещодавно вихоплювався світловий промінь. До них підступили ще двоє парубків і дехто з дядьків, які, вочевидь, не квапилися після вечірні додому.

– А-а, – відмахнувся Павло. Він і досі не йняв віри, що прогавив щойно таку змогу. Хтозна, коли випаде чергова нагода заговорити з дочкою старости. – Та мені що до того?

– А я все ж так гадаю, що то вояки у Меджибожі якусь таку машинерію зладнали, що в небо світить, – подав голос один із дядьків.

– Точно, – підтакнув йому другий. – Чув я, там у них скоро муштра якась особлива буде. От і зладнали.

– А для чого ж таке знадобиться? – не вгавав Семен.

– Може, аби еропланам у небі видко було.

– Кому?

– Єропланам, темнота! Машини, які по небу літають. Та ж у Меджибожі вояки вже дві такі машини мають!

– Ох, – похлинувся захватом Павло. Він умить забув про невдачу з Оксаною. Ще б пак: у Меджибожі – зовсім поряд – є аж два аероплани!

– Я туди своякові пшеницю возив, – продовжував між тим дядько, – то на власні гочі бачив тії ероплани.

– В небі?

– Не, на землі стояли, – кркнув дядько, розводячи руками. – Але не про те зараз. А про світло. Кажу вам точно, що то вояки щось таке нове вигадали...

Довгенько ще гомоніли селяни. Перекидалися здогадами про аероплани, військових, небесне світло, австріяків і новітні винаходи. І ніхто не зауважив отця Йосафата, що й досі стояв, притулившись до одвірка храму, не відводив погляду від потемнілого крайнеба на південному заході та стиха шепотів:

– І сказав Бог: «Хай станеться світло!» І сталося світло...[4 - Кн. Буття 1: 3.]

Розділ 2

4 серпня 1912 р., неділя. Проскурів

Яків прочинив скрипучі двері та замружився від яскравого вранішнього світла. Такої погожої днини, а тим паче – у неділю, просто гріх було нидіти в чотирьох стінах. Тому, захопивши кавник і відносно свіжу газету, він вибрався на ганок, аби неквапливо

посмакувати ароматним напоєм і просто поніжитися під променями неспекотного поки сонця.

Крихітний дворик перед будинком був зручний уже тим, що вдень, коли сонце підбивалося височенько та немилосердно палило землю, тут залягала приємна тінь від поблизького горіха. Уранці в цьому закутку було надзвичайно приємно зустрічати світанок і поєднувати сонячні ванни зі свіжим повітрям – найкращим доповненням міцної кави.

– Доброго ранку, Якове Соломоновичу! – двірник Славатій підніс над головою засмальцованого капелюха, котрого не скидав ані в будні, ані в свята.

– Доброго й вам, Славатію Мировичу! – Яків вітався з двірником завжди підкреслено чемно, звертаючись тільки на ім'я та по батькові. Від цього непоказний чоловічок змінювався на виду, розправляв плечі та наче аж трохи вищав. Якову це не вартувало анічогісінько, а ось двірник, пам'ятаючи про таку повагу, щоразу намагався чимось віддячити чемному пожильцеві: то зайвий оберемок дров підкинути взимку, то бляху на даху відремонтувати після першого ж прохання, а не коли вода дзюрчатиме зі стелі, то терпляче прокидатися посеред грозової ночі, щоб відчинити ворота й провести до пана лікаря термінових пацієнтів.

Сам Яків не мав на думці жодного зиску – просто вважав, що кожна професія по-своєму почесна. І зовсім не обов'язково, до прикладу, рятувати людські життя, стоячи за операційним столом. Можна й двірником працювати так, щоб люди тебе шанували та цінували твою працю. Та й, ніде правди діти, Славатій виконував усі свої обов'язки справно, і за дванадцять років, які мешкав у цьому будинку, Яків жодного разу не пожалкував, що обрав саме його.

А попервах, коли Юшкевич запропонував йому поселитися просто через вулицю від його домівки, Яків зголосився не відразу: господар будинку аж надто прискіпливо розглядав їх із Дарцею, а ще кімнатки виявилися не надто світлими, а двір – прохідним.

Відтоді минуло багато років. Кімнати справді не були надто сонячними, проте товсті стіни чудово зберігали тепло взимку, коли надворі лютувала хурделиця. В дальньому кінці двору за рік виріс іще один будинок, від чого площа дворика трохи зменшилася, зате тепер він став непрохідним і попід вікнами більше не швендяли чужі люди. Та й Дарця вже давно була не з ним. Вони прожили разом трохи більше року, коли дівчина почала згасати і хай як намагався Яків змусити хворобу відступити – пухлина не дала дружині шансу. З того часу він не звертав уваги на жінок, усуціль віддаючись роботі. Дарця була першим і наразі останнім його спілкуванням із прекрасною статтю. Яків погоджувався, що все може трапитися, але поки що жодна з жінок не захопила його так, як колись Дарця. Статус вдівця міцно приклеївся до нього, але він не вбачав у ньому нічого поганого – просто черговий рівень досвіду, якого може набути чоловік.

Так, багато чого змінилося за ці роки. З'явилася сивина в чуприні та вусах, окуляри зайняли своє постійне почесне місце на носі, лікарню перевели до нового – набагато кращого – приміщення, де Яків нарешті розвернувся та налагодив медичну справу, як належало. Большаков подався шукати кращої долі кудись аж до Миколаєва і навіть прислав звідти короткого листа, в якому писав, що хоче відкрити фотографічну студію. Але відтоді від приятеля не було ні слуху ні духу, і Яків уже й не сподівався, що Архип подасть про себе звісточку. Незмінними залишилися тільки візити Юшкевича, який в особі Якова нарешті знайшов цінного співрозмовника, освіченого інтелектуала й затятого матеріаліста, котрий науку ставив понад усе. Це imponувало Юшкевичу, і чоловіки стали приятелями нерозлийвода.

Не стояла на місці й служба у поліції. За ці роки Яків безліч разів доводив цінність і потрібність медичного експерта в розслідуваннях. І на жаль, з року в рік зростала кількість злочинів у колись спокійному та неквапливому Проскуріві. Якщо десять-п'ятнадцять років тому вбивство було таким самим рідкісним явищем, як візит до міста імператора, то цьогоріч поліція вже мала справу з більш ніж півдесятком справ, де фігурували трупи.

Яків мимоволі згадав моторошні події тієї далекої весни, які круто змінили все його життя[5 - Ідеться про події, описані в романі «Пастка для різника»]. І не тільки його. Здавалося, невловимий маніяк змусив стрепенутися все місто і воно більше ніколи не повернулося до свого колишнього напівсонного стану.

Але годі про минуле! Він відігнав похмурі спогади, котрі ще й досі – через понад десять років – дошкуляли йому, всівся на нагрітий сонцем ослін і нарешті пригубив каву.

– Пан Юшкевич учора заходили, справлялися про вас, – знову обізвався двірник.

– Щось переказував? – Яків учора допізна затримався в лікарні й удома був близько півночі.

– Обіцялися сьогодні прийти.

– Не говорив, коли саме?

У відповідь Славатій лише розвів руками. Щоправда, Яків не планував сьогодні нікуди вибиратися з дому, сподіваючись провести спокійний і неквапливий день. Такі дні, що випадали вкрай рідко, він називав «лінивими». Якщо вони траплялися взимку, то Яків допізна валявся під ковдрою, спостерігаючи, як на підвіконні знадвору росте товста біла накривачка, а за тепла – виносив під старого горіха крісло й тішився приємністю сидіти в затінку, насолоджуючись кавою та книжкою. Або ж провадити довгі бесіди з Юшкевичем, котрий ніколи від таких не відмовлявся. Вони обговорювали все – від архітектури до поезії, хоча, зазвичай, закінчували обов'язково медициною.

Яків відсърбнув кави і нарешті розгорнув газету, вмоцуючи її поряд із кавником на невеликому столику. То було число «Подолія»[6 - Газета, що виходила друком у Кам'янці-Подільському.] понад тижневої давнини, але для розваги годилося. Яків не сподівався від газети на щось надзвичайне і просто пробігав сторінки поглядом. Не так читав, як смакував каву, роздивляючись поодинокі нечіткі світлини. Аж ось одна замітка прикувала його увагу вже самою назвою. «Викрадення сільського старости» – писало через усю сторінку, і Яків почав читати, з кожним словом заглиблюючись у текст дедалі більше. А той повідав про справді чудернацькі речі.

Стаття описувала оказію, яка сталася 24 січня[7 - Справжні події, описані в газеті, сталися 24 грудня 1912 року. В усьому іншому зміст статті передано точно.] зі старостою села Вихилівка Проскурівського повіту. Яків відірвався від газети та спробував пригадати географію повіту, але вже за мить прикипів до наступних рядків.

Як пізніше розповідав проскурівським поліціантам сам староста, того вечора він повертався від кума із сусіднього села. Шлях пролягав через поблизьке поле, і йому в очі впав дивний апарат, біля якого поралося двійко «панк?в». На запитання, чому він назвав помічених людей саме «панками», чоловік зазначив, що вони були незвично вбрані: у строї, що відливали немов металевим блиском. А хто ще в нас стежить за швидкоплинною модою, як не паничі та всілякі різні інші франти? Ось тому й здалися йому ці чоловіки саме «панками». Але йдеться здебільшого навіть не про них, а про машинерію, біля якої ці «панки» поралися. Не надто обізнаний із технічними новинками світу, староста плутався в показах, збивався на відверті бздури, але зрештою, після уточнень головного поліціанта, котрий мав вести справу, погодився, що химерна машинерія могла бути... аеропланом, хоча й дивної конструкції. На запитання, чи бачив староста аероплани до цього і чому конструкцію вважає дивною, чоловік відповісти не спромігся.

На правах сільського старости чоловік підійшов ближче та поцікавився у «панків», що сталося та, передусім, хто вони такі. Але відповіді не отримав – чоловіки продовжували вовтузитися біля апарата, ніби нікого просто не було поруч.

Староста повторив свої запитання, але й цього разу не отримав відповіді. Натомість один із «панків» дивним голосом звернувся до нього: мовляв, хто він сам буде та чого хоче.

У цьому місці слідчий у справі знову перервав оповідь потерпілого, намагаючись з'ясувати, чому голос незнайомця здався йому дивним. Відповідь звучала непевно, чоловік знову довго пригадував подробиці події, але, зрештою, заявив, що голос співрозмовника був без жодного забарвлення, беземоційний і неживий, наче замість живої людини розмовляв бездушний автомат – химерна механічна лялька. Але навіть не це було найцікавішим, адже далі почалося щось просто неймовірне.

Яків забув про каву, захоплений читанням. Літери миготіли у нього перед очима, і на якусь

мить світ поза газетою для нього перестав існувати. Були лише друковані рядки, що повідомляли геть безумні речі.

На запитання незнайомця староста чесно повідомив, хто він та звідки, а тоді знову наполіг, аби химерні чоловіки назвалися. Однак і цього разу – вже втретє – відповіді не було. Натомість один із «панків» таким самим «неживим» голосом проказав, що їхній апарат зламався, і запитав, чи не був би староста таким люб'язним, аби залізти до кабіни та допомогти їм з ремонтом.

Не вбачаючи у проханні жодної загрози, оскільки навколо ще стояв білий день, а чоловіки не справляли враження надто дужих розбишак, староста забрався до кабіни.

І вкотре поліціант перервав оповідача запитанням, чому йому здалося, що небезпеки немає, та який саме вигляд мали незнайомці, котрі «не справляли враження надто дужих розбишак». Відповідь була химерною, як і всі інші до неї. Наблизившись до дивної машинерії, чоловік виявив, що «панки» насправду більше схожі на підлітків, а не на дорослих дядьків. Принаймні зростом вони не сягали старості й до плеча, однак обличчя мали аж ніяк не дитячі, що й змусило потерпілого вважати їх дорослими.

Подальші події, зображені в газеті, розвивалися так стрімко, так карколомно, що Яків забув і дихати.

Щойно староста вмовився у кріслі незбагненної машинерії, як та здійнялась у повітря і на шаленій швидкості рвонула в невідомому напрямку. Чоловік узявся кричати, кликати на допомогу, благати невідомих викрадачів змилюватися над ним, але у відповідь не почув нічого. Від благань він перейшов до погроз, сподіваючись вплинути на викрадачів по-іншому. Однак це не допомогло. Потерпаючи від страху, староста мало не накоїв біди та не вистрибнув з апарата геть, покладаючись на Боже провидіння. Тільки кволий стан урятував чоловіка від непоправного. Кілька разів він зомлівав, а повертаючись до свідомості, бачив, що й досі мчить у просторі поміж небом і землею.

Скільки сплигло годин від моменту його викрадення, староста не відав. Однак, зважаючи на те, що надворі досі було світло, здогадувався, що сонце ще не сіло, а отже, часу минуло зовсім мало.

Зрештою, машина почала сповільнюватись і за мить різко опустилася на землю знову ж таки посеред поля. Проте поле – це відразу стало зрозуміло – виявилось зовсім інакшим. Куди занесло його лихо, староста й гадки не мав. Він похапцем, тамуючи дрож у колінах, вистрибнув на землю та припустив чимдуж, резонно вважаючи, що краще спершу забратися від лиха подалі, а тоді з'ясовувати, куди його затарабанили підступні австріяцькі шпигуни.

Тут настала черга слідчого вставити в розмову свої репліки. До цього часу староста

жодного разу не назвав викрадачів «австріяцькими шпигунами». Тоді чому тепер виникла така дивна впевненість?

І знову потерпілий довго збирався з думками, зрештою підсумувавши: літальний апарат дивної конструкції, химерна одіж, а найважливіше – манера говорити, нібито з іноземним акцентом. А який іще акцент може бути, коли до кордону рукою подати?[8 - Кордон з Австро-Угорщиною проходив по річці Збруч.] Ні, лише австріяки здатні готувати якусь капость, аж тут трапився він, і їм довелося терміново змінювати плани.

З реакції поліцейського було видно, що такі висновки здавалися йому не надто переконливими. Та староста, між тим, продовжував.

Зрозумівши, що погоні не чути, він нарешті сповільнив біг і за якийсь час вибрав до людського житла. А коли розпитав місцевих, де опинився, то ледве не гепнувся долу від здивування: бісова машинерія занесла його не далеко, не близько, а до Бара, який від його рідного села відділяло близько п'ятдесяти верст!

Смеркалося, і чоловік не знайшов нічого кращого, як слізно проситися на нічліг, боячись замерзнути в незнайомому місті та ще й без копійки грошей. Допомогла пристойна одіж, за якою, як відомо, стрічають. На волоцюгу він не скидався, тож ту ніч перебув у теплі. На відміну від наступної, яку довелося провести в чиемусь хліві мало не під боком у корови, щоби не задубіти з холоду.

Лише за дві доби після пригоди, виснажений і ледве живий, добрів чоловік до Проскурова, де відразу ж подався до поліції, аби сповістити про власне викрадення. І застерегти від австрійських шпигунів, котрі тільки й чигають, аби схопити чесного християнина та заволокти його понад хмари.

Нічого й казати, що у поліції на таку заяву зреагували неоднозначно. Старосту уважно вислухали, з'ясували подробиці, але справі законного ходу не дали. Бо слідчий уторопав, що за справжніми шпигунами, навіть якби такі й були, давно слід прохолов. А шукати в небі невідомий аероплан, якщо той не вигадка, то взагалі безнадійна справа.

Так і залишилося викрадення старости села історією на папері. Спочатку – у вигляді поліцейного протоколу, а згодом – газетної статті. Попри це, варто визнати, що історія таки захоплива. Яків відпив ковток схололої кави та замислився, чи міг староста вигадати все це? Звісно, що міг! Але поставало логічне запитання – навіщо? Для чого дурити поліцію, вигадуючи викрадення, якого не було? Для чого вигадувати химерний апарат, дивних людей і називати їх австрійськими шпигунами? Було в історії чимало загадок...

Яків зловив себе на тому, що починає подумки вибудовувати логічний ланцюжок розслідування справи. Робота у поліції наклала свій відбиток на його життя: тепер кожна загадка підлягала розгадуванню.

У кавнику хлюпало ще достатньо кави, щоби відкинутися на спинку й неквапливо поміркувати. Звісно, всі помисли крутилися навколо щойно прочитаної статті. Найбільш імовірно, староста справді вигадав свою історію з аеропланом. Хоча б з тієї причини, Яків ладен був заприсягтися, що взимку тільки навіжений дурень підніме в небо літальний апарат.

Яків був палким шанувальником усього нового – і у медичній науці, й у техніці, що стрімко розвивалася. Особливо в техніці. І хоча жодного разу на власні очі не бачив справжнього аероплана, проте начитався про ці надзвичайні апарати предостатньо. Та й сталося все не так уже й давно. Він навіть пам'ятав, як на початку тисяча дев'ятсот четвертого всі газети рябіли статтями про надзвичайну подію, що трапилася в грудні минулого року[9 - 17 грудня 1903 року в небо піднявся перший в історії людства літак. Пілотували на літаку брати Райти.]. Саме тоді один із двох братів Райтів – Орвілл – на дванадцять секунд відірвався від землі на апараті, важчому за повітря.

Увесь світ стояв на вухах. Небо нарешті підкорено! Саме такими заголовками пістрявіли всі без перебільшення газети. І справді, з того доленосного дня розвиток авіації не стояв на місці жодної миті. Вже влітку дев'ятсот дев'ятого талановитий француз Блеріо перетнув на літаку власної конструкції Ла-Манш. Тут уже тривалість польоту не вимірювалася секундами, а відстань – кількома десятками аршин!

Сьогодні ж, і Яків знав це напевне, авіація із забавки перетворилася на необхідність і впевнено відвойовувала в неба висоту.

А зовсім нещодавно до авіаційного поступу приєднався і Проскурів. Щоправда, літаків тут іще не бачили, а ось чималеньке поле, що розкинулося між військовим містечком у Дубовому та хутором Раковим[10 - Д?бове – колишнє військове містечко, сьогодні – район м. Хмельницького. Хутір Раковий, Ракове – присілок біля Проскурова. Сьогодні – район м. Хмельницького.], пристосували під допоміжне прикордонне летовище[11 - На цьому місці згодом постав перший (старий) аеродром міста Проскурова.].

Яків пригадував, як кілька разів забредав на околицю міста і роздивлявся рівненькі галявини, акуратно розмічені кілочками й натягнутими шворками. Зацікавлено спостерігав за смугастим полотняним конусом, який вказував напрям вітру, стежив за зведенням приміщень складів і невеликих ангарів для аеропланів. Утім, ще й донині жодної літальної машини на летовищі не було. Але Яків не сумнівався – чекати залишалося недовго. Адже не варто забувати, що поряд – за Збручем – інша держава. Літаки ж – чудовий засіб для ведення розвідки.

Яків задумався. А, може, не брехав староста? Може, таки зустрів австрійських шпигунів, які вимушено посадили аероплан поблизу села? Але спокою не давав час пригоди. Зимові польоти досі були практично неможливі. Однак, якщо згадати, то донедавна польоти

взагалі вважали дивом... Чому б, до прикладу, тим самим австріякам не вдосконалити свої літальні апарати для перельотів узимку?

Скільки не мудруй, а до істини однаково не докопаєшся. Яків відкинув газету і зосередився на каві. Попереду був довгий і неквапливий день, коли не варто забивати голову непотрібними думками, а краще насолоджуватися чудовою погодою, спокоєм і улюбленим напоем.

Він пригадав події минулого року, коли містом ширилися чутки про дивакуватого графа Емануеля Малинського, який нібито придбав за грубі гроші, отримані в спадок, у Франції аероплан. Там же він, мовляв, навчився керувати химерною машиною, а тепер збирався підкоряти повітряний простір, улаштувавши кілька перельотів над Волинню та Поділлям[12 - Ці події не вигадані. Емануель Малинський справді здійснив кілька успішних перельотів на літаку Farman IV. Над Проскуровом він з'явився 15 вересня 1911 року.]. Подейкували, що десь у якійсь газеті навіть було розписано за днями та датами черговість тих перельотів, але ніхто тому особливо не вірив, бо, як виявлялося, ніхто на власні очі тих газет не бачив[13 - Ця інформація виходила друком у газеті «Подільянин» у Кам'янці-Подільському.]. Усе було звично, як для Проскурова: баечки переповідали мало не всі (хоч ніхто не відав, звідки у них ноги ростуть) доти, доки ті не перетворилися на потворну незграбу, до якої кожен наступний пліткар додавав щось від себе. Спочатку Малинський із чоловіка став панночкою (вочевидь, з іменем Емануель у проскурівчан асоціювалися лише жінки), а тоді та ненаситна паночка почала літати від міста до міста в пошуках обранця. Незабаром панянка на аероплані зробилася кільканадцятьма літальними машинами, що мчать без жодної зупинки просто навколо світу. Пліткарі відстоювали кожен свою версію, принагідно створювали все нові й нові, але всі сходилися на одному – до Проскурова вся ця катавасія прибуде в середині вересня.

Звісно, що Яків не вірив пашекуванню, але новина про графа-дивака, не спотворена нашаруваннями, його безперечно зацікавила. Знайшлися знайомці, котрі справді тримали в руках те саме число газети, де чорним по білому писалося, що до Проскурова пан Малинський планує прибути п'ятнадцятого вересня. Втім заподатливий автор статті не вказав, та й не міг вказати, де ж саме можна буде спостерігати за знаковою подією та де граф посадить свій диво-апарат. Яків вирішив із раннього ранку п'ятнадцятого стовбичити на даху, аби гарантовано помітити аероплан. Він сподівався, що літальну машину все ж роздивиться, бо на небі не буде хмар, не йтиме дощ або що. Доля ж розпорядилася по-своєму.

Пізно ввечері чотирнадцятого по Якова на змилених конях пригнав чоловік аж із Олешина[14 - Село на північному заході від Проскурова. Сьогодні майже впритул прилягає до міста Хмельницького.] – треба було терміново їхати до дуже важкої породіллі: жінка народжувала вже майже добу. Яків миттю забув про будь-які плани на завтрашній ранок, про аероплани, дивака-графа та витрішки на даху. Людське життя завжди було для нього найбільшою цінністю, тим паче, коли йшлося про пологи.

Ситуація виявилася надскладною: довелося мати справу з тазовим передлежанням[15 - Розміщення плода у матці, коли ніжки немовляти знаходяться біля виходу до малого тазу породіллі. В описуваний час – складна, але для майстерного лікаря не критична ситуація.] немовляти, що означало – обов'язковий ризик, який у гіршому разі закінчується жертвуванням чимось життям заради порятунку іншого.

Наступної доби Яків не пам'ятав. Години, хвилини та секунди злилися для нього в одну довгу й тягучу нитку, і лише коли хрипкий плач немовляти пролунав у кімнаті, коли було накладено останній шов і новонароджений хлопчисько міцно вчепився за материні груди, Яків відчув неймовірну втому, що каменем лягла на плечі.

Спав він довгі дванадцять годин, а прокинувшись, утямив, що надворі вечір шістнадцятого вересня та про всілякі аероплани можна забути.

Славатій потім захлинався, розповідаючи про ажурну конструкцію дивного аероплана, який здався йому більше схожим на повітряного змія, ніж на літальний апарат, здатний підняти в небо людину. Яків же пропустив величеньку частину історії повз вуха: утома та нервові виснаження останньої доби досі брали своє. Щоправда, після захопленого початку двірник примовк і, зрештою, зізнався, що довгоочікувана подія насправду була куцою та пожмаканою. Сильний вітер шарпав легким аеропланом, і той, прямуючи на посадку, ледве не черкнув крилом землю. Йшла машина низько, тож за польотом не могло спостерігати багато людей. Сам Славатій став випадковим свідком, бо рано-вранці саме їхав підводою по дрова. Загалом уже за кілька днів усі забули і про дивака-графа, і про його політ.

Яків виринав із думок, згадуючи, як за пів року знову зустрівся в лікарні з колишньою породіллею та був неймовірно щасливий потримати на руках тугенького малюка, що весело пускав бульбашки та ладнався вхопити дивного дядька за носа.

Чоловік зітхнув, мрійливо всміхнувся, аж тут... уловив вухом незрозумілий шум, невластивий місту. Він одразу вирізнив його з-поміж уже звичних звуків і застиг із чашкою в руках. Галасувало птаство, тонко шелестіло на ледь чутному вітрі листя горіха, Аптекарською торохтіли колеса чергового воза, десть поряд чубилися хлопчиська, але до всього цього домішувався ще один незнайомий звук. Здавалося, наче десть дуже далеко працювала механічна віялка, стрекотання якої нагадувало звук крил гігантської бабки або ж сюрчання коника. Ось тільки звуки цієї невидимої віялки долинали звідкись... згори!

Яків закрутив головою, вишукуючи джерело тих звуків, і здивовано осягнув, що воно рухається. Ба більше – наближається!

– Якове Соломоновичу! – від воріт гулав чобітьми Славатій. На його обличчі переляк мішався із диким захватом. Він німо роззявляв рота, наче не міг дібрати потрібних слів,

і тицяв пальцем кудись убік і вгору.

– Що сталося? – Яків блискавично підвівся і відставив чашку. Очікувати можна було на будь-що. Зокрема, й на термінового пацієнта, про прибуття котрого в такий дивний спосіб сповіщав двірник. Але річ начебто була не у пацієнтові.

– Там! – Славатій задихався не так від швидкого бігу, як від хвилювання. – Там... Летить!

– Що? Де? – двірникова тривога передалась і Якову. Він закрутив головою, вдивляючись в ясну ранкову блакить, і нарешті почав розуміти, що ось-ось повинно статися. Думка не встигла сформуватися – її випередив чудернацький апарат, що випірнув з-за дальніх дахів. Яків захлинувся повітрям – аероплан!

– Мерщій! – зі ступора його вивів зойк Славатія. – Драбиною – на дах!

І двірник прожогом кинувся в куток двору, де стояла прихиленою до стіни довга драбина. Яків зметикував, що Славатій має рацію – із плаского даху аероплан мусить бути чудово видно! За пів хвилини чоловіки опинилися на даху, який іще не встиг нагрітися під вранішнім сонцем. І перше, що впало Якову в очі, – це всіяні людом дахи сусідніх будинків!

Хлопчаки видиралися один одному на плечі, наче кілька відвойованих п'ядей від землі давали змогу побачити чудернацьку машину краще, дорослі дядьки прикладали долоні дашком до очей, прикриваючись від сонця. Навіть жінки й ті вдаряли руками об поли чи притискали долоні до щік від зачудування видовищем. І було з чого дивуватися – уперше від часу заснування Проскурова над містом летів справжній аероплан!

Яків прикипів поглядом до невеличкої машини й відчув дивну дрож у всьому тілі – поєднання радісного збудження та нез'ясованої тривоги. Наступної ж миті дикий хлоп'якуватий шал переміг, і Яків уже по-розбійницьки свистів разом із дітиськами, проводжаючи аероплан поглядом. Він несамовито заздрив пілотові та вкладав у свист усю силу легень, наче вірив, що людина в небі зможе почути галас, який зчиняє проскурівський люд на дахах.

А люд і справді шаленів. Летіли догори шапки, зривалися наполохані зграї ворон і голубів, хлопчаки свистіли та верещали від захвату.

– На коло йде? – Славатій не відводив очей від аероплана, неначе боявся, що досить кліпнути, як чудасія зникне, розчиниться в блакиті. Літак таки точно весь час помалу забирав праворуч. Схоже було, що двірник має рацію.

– Побачимо... – замріяно видихнув Яків. На якусь довгу мить він сам став хлопчиком, для якого зникло все навколо, залишилася тільки невелика бабка у високості та стрекотання двигуна химерної машини. Зникли тривоги та проблеми дорослого життя, відступили на

задній план спогади, відсунувся у незбагненну далечінь завтрашній день з його клопотами та турботами. Зараз існувала лише тепла бляха даху, висока блакить неба і диво людської думки – аероплан.

– Кажу вам... – Славатій геть забув про згаслу цигарку в кутику рота. Вочевидь, для нього зараз також не існувало нічого, окрім літальної машини. Як і для більшості містян, які окупували дахи, дерева, балкони, вікна чи й просто стовбичили посеред хідників із задерними в небо головами.

Це міг бути зоряний час для злодіїв, адже витягти гаманця в роззяви, що витріщається на аероплан, – це справа, яку вдалося би прокрутити завиграшки. Та біда в тому, що злодії так само застигали посеред вулиць, зачаровані видовищем. На довгі десять хвилин місто випало з життя, синхронно завмерло, щоб за мить потонути в свисті та галасі.

– Цікаво, це наш чи?.. – Яків пропалював аероплан поглядом, немовби силкувався роздивитися на ньому знаки належності місту, яких, звісно, там бути не могло. Під «наш» Яків мав на увазі належність машини дванадцятому уланському Білгородському полку, що дислокувався на Дубовому. Адже якщо це так, то ангари на летовищі нарешті не порожні. Хтозна, може, літальний апарат там навіть не один?

Яків фанатично захоплювався технікою. В ній він убачав вияв усепереможного людського генія, якого не згоден був проміняти на жодного бога. Велосипеди, потяги, пароплави, автомобілі й ось тепер – аероплан! Коли ж дивовижна машина й справді квартирує в ангарі на летовищі, потрібно за будь-яку ціну добутися туди та спробувати хоча б одним оком глянути на неї, покрутитися поряд, зрештою – торкнутися. Можливо, замість «лінивого дня» влаштувати собі моціон – прогулятися на окраїну Дубового, до летовища? Але поки що так далеко сягати думкою Якову не хотілося. Всі його помисли зараз були там – із пілотом у тісній кабіні.

Славатій казав правду – літак закладав величезне коло над містом на превелику втіху публіки. Знову підлітали догори шапки, знову закладало вуха від свисту та радісного галалакання, знову хлопчакі дерлися один одному на плечі й вимахували руками в наївному бажанні бути поміченими пілотом. Хтозна, чи бачив той оці зусилля: аероплан зовсім не реагував на пристрасті внизу й незабаром – після повного кола над містом – вирівнявся та почав набирати висоту, віддаляючись на північ, у бік Заріччя.

– Оце й уся забава, – підсумував Славатій, коли літак перетворився на невиразну цятку на горизонті. Він запалив погаслу цигарку й зі смаком затягнувся ядучим димом. – Але ж ловко, шельма, летів!

– Цікаво, яка в нього була швидкість? – Яків і досі вдивлявся в крайнебо, хоча від аероплана там не залишилося й сліду.

– Та, – кинув двірник, – усеньке місто облетіти за кілька хвилин, то добре треба мчати.

– Як ви гадаєте, Славатію Мироновичу, – Яків нарешті обернувся до двірника, – міг то бути, до прикладу... австрійський шпигун?

– Хто? – витріщився Славатій. – Ви оце зараз серйозно, Якове Соломоновичу? Чи на кпини берете?

– Абсолютно серйозно. Міг би це просто зараз бути шпигун з-за кордону?

– А за чим у нас шпигува... – почав був двірник, але відразу ж затнувся.

Яків терпляче чекав на відповідь.

– А й справді... – по хвилі вражено промовив Славатій. – Що ми йому зробимо, навіть якби й знаття, що то австріяк? Шапкою кинемо?

– Ну, теоретично, можна було би підняти у повітря власний аероплан.

– То й що? Підлетіти та скрутити дулю? – Славатій, як на звичайного двірника, говорив розумні речі[16 - Перші аероплани не було оснащено зброєю, пілоти могли обмінятися хіба пострілами з револьверів.].

– А якщо із землі відкрити вогонь? – не вгавав Яків.

– А якщо він так високо здереться, що ти, мов у мак, стрілятимеш?

Чоловіки перекидалися словами, наче м'ячем, і з кожним кидком Яків дедалі більше переконувався, що історія викрадення нещасного старости могла бути правдою. Якби ворожі шпигуни справді воліли перелетіти на цей бік Збруча, ніхто би цьому не завадив. Максимум, по аероплану почали би стріляти із землі. Але де гарантія, що в небі не свої?

Сумніви були лише стосовно зимового польоту, проте іноземці на те й іноземці, щоб увесь час винаходити щось нове, вдосконалювати машини й механізми, зрештою, вимудрувати спосіб не замерзнути в кабіні на лютому морозі та вітрі.

– Ох, забави-забавами, але час і до праці ставати, – Славатій закректав і поволі посунувся драбиною донизу. – Ич, а нагору злетів, як молодий.

Яків зліз слідом і повернувся до холодної вже кави. Він і досі був під враженням від побаченого. Здавалося, тільки вчора містяни захоплено розглядали на вулицях Проскурова перший автомобіль, а вже сьогодні уздріли нове диво – аероплан. Що буде далі? Куди далі сягне геній людської думки?

— А ось я так вважаю, — від воріт почувся голос сусідки Глафіри Павлівни, що прямувала з базару, — якби Господь бажав, щоб люди літали, то він дав би їм крила.

За мить біля горіха з'явилася сама власниця голосу, за якою дріботів Славатій. Двірник м'яв у руках капелюха, тим часом як жінка моралізаторствовала.

— Якби Господь хотів, щоб ми жили в морі, він дав би нам зябра, як риbam. Але ані зябер, ані крил у нас немає. То для чого пхатися в небо, туди, де нам робити нічого? Я правильно думаю, пане Ровнер?

— Але ж ви не заперечуєте, що все на світі стається з волі Божої, бо ж говорять: на все воля його?

— Саме так, — кивнула жінка. Її впевнена посмішка трохи зів'яла: Глафіра Павлівна запідозрила, що Яків зараз видасть щось капосне.

— То чому б не припустити, що створення аероплана й було тією Божою волею? А щодо зябер, пані Клявер, то я впевнений, що незабаром людина додумається й до них, як додумалася до підводного човна.

— Ви безбожник та еретик, пане Ровнер! — вибухнула жінка, крутнулася на місці та заквапилася геть. Славатій усміхався.

Яків же усвідомив, що з «лінивим» днем сьогодні не складеться. Аероплан не лише наробив гармидеру в місті, але начисто знищив спокій в одному конкретно взятому, зазвичай сонному по неділях, дворику на Аптекарській. З усіх дверей його будиночка майже водночас висипали пожильці, вікна відчинилися, собаки загавкали, коти почали нявкати, а діти — хто плакати, хто галасувати. Про неспішне кавування за книжкою в затінку горіха можна було забути. І Яків утвердився в думці, що потрібно використати чудовий день і збуджену появою аероплана рішучість та й прогулятися ген-ген майже за місто — через Дубове до нещодавно облаштованого летовища.

Зараз уже ніхто й не пригадував до пуття, звідки пішла назва Дубового. Зрозуміло, що від дубів, але яких, де вони росли та хто й коли намислив їх спилати — того не знав ніхто. Подейкували, що на берегах річки Кудрянки, що текла тут у заболоченій низині, розкинувся розкішний дубовий гай, від якого місцевість і взяла свою назву. Але зараз у Дубовому не можна було знайти жодного дуба, не те що гаю. Від нього — якщо він узагалі колись був — не залишилося навіть натяку. Не вдалося би знайти й решток хутора Дубового, про який також згадували в переказах. Чи він злився із забудовою та розчинився в містечку, чи був зруйнований, щоб на його місці звели житло для вояків, а чи й не існувало його взагалі, хіба тільки в чиїхось плітках. Те не було відомо.

Фактично, Дубове було окремим містечком поблизу Проскурова, відділеним від нього залізницею та кількома десятками будинків, що впритул підступали до колії. І дечим це містечко не тільки не поступалося Проскуріву, а й перевершувало його. Взяти хоча б водогін, прокладений для потреб військових, розквартированих тут, тоді як проскурівчани продовжували носити воду з колодязів. Велична водонапірна вежа з упізнаваної червоної проскурівської цегли височіла на пагорбі, скидаючись на потужну оборонну споруду чи на маяк, котрий, щоправда, ніколи не світив.

І вода з двох глибоких свердловин, треба визнати, була кришталево чистою та приємною на смак, тож водовози таки частенько пропонували проскурівчанам саме «дубівську» воду.

Позаяк основними «мешканцями» Дубового були дванадцятий уланський Білгородський полк і сорок шостий піхотний Дніпровський полк[17 - У цьому полку служив у Проскуріві Олександр Купрін.], зараз Яків планував навідатися в «гості» саме до вояків.

За пів години після того, як у небі над містом з'явився аероплан, чоловік бадьоро крокував у напрямку зручної стежки через залізничну колію. Стежина вела просто до Свято-Георгіївської церкви, а далі – у лабіринти вуличок Дубового.

До летовища була добряча година пішки, але Яків нікуди не поспішав. Чудова погода та гарний настрій сприяли приємній прогулянці, а післясмак кави й подарована нею бадьорість перетворювали ту на суцільне задоволення. От би до того задоволення додати ще радість споглядання справжніх аеропланів на летовищі – ціни б не було неділі!

Дзвони Свято-Георгіївської церкви перегукувалися зі дзвонами храму уланського полку. Передзвін лився над містечком, переплітався зі свіжим вітерцем і неспокотним ще сонячним промінням. Яків насолоджувався прогулянкою й укотре подумки дякував невідомому пілотові аероплана за несподіваний політ. Адже якби не він, Яків провів би цілу неділю в кріслі. Це, коли подумати, теж було непогано, але не так, як прогулянка.

Наближаючись до будинків на околиці Дубового, Яків розмірковував, чи побачить аероплани відразу, чи муситиме крутитися поблизу ангарів і розпитувати обслугу на полі. Яким же виявилось його розчарування, коли на летовищі він не помітив не лише машин, а й узагалі жодної живої душі!

Останні кількості аршин Яків подолав майже бігцем, притримуючи капелюха, але міг і не квапитися – летовище лежало перед ним, наче мертве. Тільки вітерець колихав зелене море трави й бавився смугастим конусом на високій щоглі.

– Стій! Стрілятиму! – Яків шарпнувся від різкого окрику, не зауваживши будку вартового.

– Ох, – він скинув руки вгору та різко зупинився. Потрібна була хвилина, аби перевести подих і пояснити вартовому, куди так розігнався.

– Розчарую вас, пане, – вояк змінив гнів на милість. – То був не наш аероплан.

– А звідки ж він у такому разі? – Яків не надто сподівався на відповідь, але вартовий, вочевидь, потішився несподіваному співрозмовникові.

– Так у Меджибожі ж маневри плануються. Звідти й аероплан.

– З Меджибожа?

– А що? Для машини то не відстань.

– І справді, – погодився Яків, укотре захоплюючись людським творінням, що могло завиграшки подолати понад тридцять верст за мізер часу. Звісно, можливо, що аероплан сідав дорогою, можливо, в роботі двигуна траплялися збої, а пілот упрів і посивів, але Яків не знав цього напевне. З іншого боку, якби машина була несправною чи важкокерованою, не став би пілот ризикувати життям і закладати коло над Проскуровом, а мерщій повернув би назад – до Меджибожа.

– А нам усе лише обіцяють, що машини незабаром будуть, – продовжував вартовий. – Коли ж тому святі бути, ніхто не відає.

– Справді ж бо, від чого це залежить?

– Пілотів немає, – зітхнув солдат. – Для кого ж машини приганяти? Для хлопчаків оно? – він кивнув на двійко хлопців, які зацікавлено роздивлялися чоловіків. Певно, хлоп'ята так само, як і Яків, прийшли побачити аероплани, а запали тільки знудженого вартового.

Додому Яків повертався замислений. Він намагався уявити, як проходить навчання на пілота і – найважливіше – чи важко це, керувати складною літальною машиною. Напевно, пілоти – то якісь особливі люди, котрі, немов птахи, відчують повітря нутром, уміють ловити вітер крилом та інстинктивно реагувати на ситуацію. Що ж, зрештою, в кожній справі так. Він також не відразу після закінчення навчання став гарним хірургом. Бували в його практиці й проколи, але, на щастя, минулося без непоправних помилок. І тут – за операційним столом, і там – у небі – досвід вирішує все. Чим довше ти практикуєшся, чим довше відточуєш майстерність, тим упевненіше відчуваєшся. Цікаво, чи міг би він – Яків – підняти в небо літак? Зрештою, якщо вміє витягати людей з того світу, буквально складати зі шматків, то зможе підкорити й найскладніший механізм.

Втішений таким висновком, Яків знову перетнув залізничну колію і заглибився в нетрі Проскурова.

Додому він нагодився майже під обід – голодний і бадьорий. Планував нашвидкуруч

приготувати яечню та дати відпочинок ногам, коли біля самих воріт зустрів молодого стрункого вояка із хвацькими вусиками.

– Яків Соломонович Ровнер?

– Саме так.

– У мене для вас пакет.

– Для мене? – Яків щойно зауважив у руках молодика довгастий конверт, запечатаний сургучем. – Від кого?

– Від його превосходительства pana полковника Владислава Ігнатійовича Франковського[18 - На той час командувач 12-го уланського Білгородського полку.], – відкарбував вояк.

– Ви нічого не наплутали? – Яків округлив очі, не розуміючи, що від нього треба панові командувачу.

– Це неможливо, пане Ровнер. На пакеті вказане ваше прізвище.

Якусь мить Яків приголомшено витріщався на конверт, а тоді взяв таємниче послання до рук.

– Що тут? – він намагався промацати цупкий конверт, але всередині, вочевидь, не відчувалося нічого, товщого за звичайний папір. Лист? Йому? Від командування уланського полку?

– Не можу знати, пане Ровнер. Я лише посильний.

Вояк козирнув, збираючись іти, але Яків нарешті позбувся хвилинного заціпеніння.

– Стривайте, юначе... Вибачте, не знаю вашого імені.

– Корнет Казаков[19 - Олександр Олександрович Казаков (Козаков) – уродженець Херсонської губернії, льотчик, найбільш результативний ас-винищувач Імператорського військово-повітряного флоту в часи РСВ, другий льотчик в історії, який пішов на повітряний таран, і перший, хто вижив після нього.].

– Пане корнете, ви дуже поспішаєте?

– Узагалі-то ні... – дещо невпевнено протягнув молодик.

– Тоді прошу до мене на каву. Вважайте це моїми бздурами, але мушу прочитати цей лист при свідках. Ви ж не проти?

У відповідь корнет тільки знизав плечима, мовляв, про мене.

Яків пропустив несподіваного гостя у ворота та прилаштувався слідом. Господарювання не зайняло багато часу, тож за чверть години чоловіки вже сиділи під горіхом, насолоджуючись смаком та ароматом свіжозвареної кави.

Яків обережно поклав конверт на коліна, наче побоюючись, що з нього вихопиться те, що зруйнує спокій недільного дня та перекроїть усе його життя. А й справді, що знадобилося найвищому командуванню від нього – простого хірурга без звань і титулів? Він подумки перебирав усі свої досягнення та погрішності, чомусь більше акцентуючи увагу саме на останніх. Але військові – то не поліція, щоб карати за провини. Тим паче, якби й було за що карати, то йому, мабуть, сповістили би про це вчора, коли навідувався до поліційної управи із черговим звітом.

Зрештою, сидіти й гадати можна було довго, але нічого путнього з цього однаково не вийшло б. Лише кава вкотре проходила б. Тому Яків рішуче розірвав конверт, дістав складеного вдвое цупкого аркуша і почав читати.

Корнет сьорбав гарячу каву і краєм ока спостерігав за обличчям лікаря. На ньому мінілися емоції. Спочатку Яків був зосереджено-серйозним, а тоді різко звів брови на перенісці, очима буквально пропалюючи папір. Після цього, неначе наспіла весна після лютої зими, обличчя раптом розслабилося, вустами ковзнула усмішка, і чоловік нарешті видихнув. Чи принаймні так здалося Казакову.

– Це або неймовірний збіг, – Яків відкинувся на спинку крісла і зробив великий ковток кави, – або я просто не знаю цьому назви.

Він потряс листом у повітрі, наче жартома погрожував комусь там – у небесах. Обличчя його залишалося всміхненим, із чого Казаков зробив висновок, що нічого неприємного в доставленому ним пакеті не виявилось.

– Ви уявляєте, пане Казаков, за сьогодні я вже кілька разів так чи так згадую в розмовах про Меджибіж, навіть плекаю крамольну думку з'їздити туди, аби на власні очі подивитися на аероплани, аж тут... – лікар знову змахнув листом, – мені ледве не наказують туди їхати!

– Наказують?

– Ну, офіційно це звучить так, – Яків підніс лист до очей і відшукав потрібне місце. – Рекомендую Вам відвідати... гм... інструктором із підготовки польових військових

фельдшерів... на час військово-польових маневрів у місті Меджибожі... Ось! Вашу відмову буде сприйнято з глибоким розчаруванням. Я чудово розумію, що означає це «глибоке розчарування» та що таке «рекомендація» в устах такого високого чина.

Яків відклав лист, допив каву і продовжив.

– Певно, провидіння справді має на мене якісь особливі плани, коли так наполегливо закликає до Меджибожа. Зізнаюся, я навіть радий, що маю тепер офіційний привід туди навідатися. Крім того, в листі чітко зазначено: «зі збереженням платні та виплатою добових». Тож вважатиму цей візит своєрідними вакаціями.

– У нас зараз теж великі збори, – Казаков відставив чашку. – Маневри обіцяють бути масштабними. Одними з найбільших за останній час.

– Це ж, певно, з того дива й аероплан до нас залетів?

– Ви теж бачили? – обличчям корнета розпливлася ледве не дитяча усмішка.

– Та тут усе місто бачило! Ми з двірником навіть на дах видерлися. Неначе хлопчики.

– А я просто посеред плацу голову задер. Та й усі, хто був поруч, також! Ех, як же я в той момент хотів опинитися на місті пілота... – у голосі Казакова бринів щирий жаль.

– У мене теж промайнула така думка. Але, якщо відверто, змінювати покликання мені вже трохи пізно. Та й професія мене цілком влаштовує.

– О, пане Ровнер, – корнет гарячково підхопився, – я впевнений, що зовсім незабаром аероплани стануть таким поширеним у нашому житті явищем, що керувати ними буде такою звичною справою, як керувати, скажімо...

– Велосипедом!

– Я хотів згадати коня, – усміхнувся Казаков. – Але велосипед теж чудово підходить.

– Бачу, ви також захоплюєтеся цим граційним винаходом.

– А як же ним можна не захоплюватися? – в особі Якова корнет знайшов вдячного слухача. – Уявити лишень – людина піднялася у повітря! Ще буквально якихось кілька років тому ми й мріяти не могли, аби протистояти вітрові, підкорювати висоту і відстань...

– Так, на аеростаті володарем вітру не станеш, – погодився Яків. – Радше навпаки.

– Ет, про аеростати я й говорити не хочу, – Казаков презирливо скривився. – Бовтає тобою

від кожного подуву вітру. Тільки голова паморочиться.

– А ви підіймалися?

– Було діло, – в голосі корнета не звучав ентузіазм. – У Кам'янці минулого року. В рамках маневрів так само. Тільки й того, що відчув висоту.

– Це вже немало.

– Та де там! Ота мотузка – наче справжня припиначка від корови. Чи ж можна зрівняти з аеропланом? Один порух руки – і ти легко змінюєш курс. Машина слухається тебе в усьому. Ех... – корнет махнув рукою.

– Сподіваюся, у Меджибожі зможете задовольнити вашу цікавість: ми ж опинимося від літаків, так би мовити, на відстані витягнутої руки.

– Знаєте, пане Ровнер, це моя мрія – стати одним із перших.

– Тобто? – не зрозумів співрозмовника Яків.

– Я хочу подати клопотання про дозвіл вчитися на пілота. Ось після маневрів акурат і писатиму.

– А хіба ж це можливо?

– Цілком! От побачите, я ще піднімуся в небо і стану найкращим пілотом!

Якову подобався ентузіазм молодого корнета. Видно, юнак захопився повітряними машинами не на один день: якщо командування не проігнорує його клопотання, згодом він досягне певних висот[20 - Олександра Казакова було відряджено до Авіаційного відділу Офіцерської повітроплавної школи 23.01.1914.], хай як би двозначно це й не звучало.

Чоловіки ще довго гомоніли про аероплани, майбутню військової авіації, як його бачив корнет, що таки знався на військовій справі, та близькі маневри. Прощалися вони вже добрими друзями, взявши один з одного обіцянку неодмінно знайтися у Меджибожі.

8 серпня 1912 р., четвер – 9 серпня 1912 р., п'ятниця. Містечко Меджибіж Летичівського повіту

Меджибіж оглушував, зачаровував, дивував, приголомшував, вражав і бентежив одночасно. І все це з першого погляду, першого подиху та за декілька хвилин.

Із присілка Требуховець перед очима Якова відкрилася вражаюча панорама на фортецю ген-ген за Бугом, але повз вікна екіпажа ще довго тяглися прості сільські хати, аж доки з-за повороту не вигулькнули стіни храму Іоана Богослова. Масивна та міцно вросла в землю, церква нагадувала фортецю в мініатюрі, й лише дзвіниця додавала їй легкості. Утім уже за якусь мить Яків начисто забув про храм: екіпаж під'їхав до мосту, і перед ним постала в усій своїй красі фортеця.

Величне укріплення вкоренилося у невисокий мисок, що виріс на місці злиття Буга й Бужка, що з давніх-давен дало назву містечку[21 - Межибоже, Межибіж – місце «межи Богами» (річками Буг, або Бог, і Бужок, або Божок). Перша згадка – 1146 р.]. Майже від стін цитаделі розстилися грузькі заплавні луки, які щовесни, коли на Бузі скресала крига, перетворювалися на широченні річкові розливи. Віддавна містечко, а згодом і фортеця, переходили з рук у руки. Бували тут русичі, литовці, поляки, турки, татари й українці. Стояли під мурами козаки Хмельницького, господарювали в замку Сенявські та Чарторийські, турки будували тут мечеть, а євреї – синагоги. Тут перетиналися шляхи, спліталися долі, часи, звичаї та мішалися народи й мови. Тут народжувалася та помирала історія, і тут повсякчас, навіть найлихішої години, буяло різнобарвне життя.

Одразу за мостом візник пригальмував, немовби давав Якову змогу зайву хвилину помилуватися неймовірним видовищем.

– Вам куди саме правити, пане?

– Та, певно, до фортеці, – Яків почухав потилицю. – Здалося б командуванню на очі показатися.

– Тоді поїдемо навколо. Бо попри костьола дуже підйом крутий, не хочу коней мучити.

Яків не звернув уваги на візникові слова, та коли екіпаж на роздоріжжі звернув праворуч до фортечних стін, зрозумів, що вони об'їжджатимуть твердиню вузьенькою дорогою, що пролягала просто під самими мурами.

Зблизька фортеця вражала не менше. Грізні стіни наближалися, і ось уже Яків мусив задирати голову, щоби роздивитися їхні зубчасті вершечки. Масивні контрфорси сусідили тут з ажурними цегляними розетками та химерними кам'яними вазами на кутах палацу, а грізні бійниці – зі стрільчастими вікнами. Титанічні півкола донжону вінчала легка башточка під шпильчастим дахом, а потужна вежа біля самих воріт здавалася скелею,

обточеною вправними руками майстрів-зодчих.

Твердиня й сьогодні, як сотні років тому, була неприступним оплотом оборони, спроможним протистояти артилерії та штурмам. Тож не дивно, що саме навколо неї зосереджувалися численні військові з'єднання, готові, за потреби, буквально за кілька днів дістатися близького кордону. Зачарований могуттям древніх мурів, Яків забув навіть про аероплани.

Меджибіж вражав галасом та юрбами, повз які ледве волівся екіпаж. Якщо присілок Требуховець, який виходив на проскурівський тракт, був такою собі тихою пасторальною місциною, то чим ближче до фортеці – епіцентру тутешнього життя, тим більше людей траплялося навколо. Візникові доводилося дедалі частіше смикати за віжки, пропускаючи гурти військових, кінних офіцерів, вантажені підводи, велосипеди та звичайних смертних, яких тут вешталосся достобіса.

«Наче у Проскурові біля вокзалу базарного дня», – подумав Яків. Хіба вдома не було стількох дивно вбраних людей, які здалеку впадали в око? Довгі бороди та пейси видавали в них євреїв, а чорні капоти[22 - Сюртук, піджак.], з-під яких виглядали комірці білих сорочок, – справжніх хасидів. Про них Яків чув, але жодного разу не бачив на власні очі, хоча й знав, що у Меджибожі їх безліч.

Усе навколо підказувало про близькість військових маневрів. І неймовірна кількість вояків, що сповнювали містечко брязкотом підків та дзенькотом острогів, і вантажені підводи, які торохтіли бруківкою, і загальна метушня, невластива звичайному часу. Саме повітря, котре змішувалося з димом коминів і ледь вловним кислуватим смородом пороху, здавалося просякнутим очікуванням важливої події.

Одразу ж від фортечних воріт і під'їзного мосту брала початок широка вулиця, обрамлена добротними цегляними будинками на два, а то й три поверхи, що нагадала Якову рідний Проскурів. Він чомусь очікував від Меджибожа звичайної сільської забудови, тож центр містечка його вразив.

Барвисті вивіски яскравіли повсюди. Крамниці закликали прицінитися до товару та вибрати, чого душа забажає: від свіжої випічки й модних кальсонів – до кінської упряжі та дьогтю. Поблизка кав'ярня, за столиками якої сиділи панянки, вбрані геть «по-городському», коли не вишуканіше, вабила запахом духмяної кави й чарувала звуками грамофона. Пролопотів босими п'ятами по бруківці хлопчина з оберемком газет, напевно, привезених до Меджибожа звідкись із Кам'янця, аби пани офіцери довідалися, що коїться в губернії. З відчинених вікон циркульні долинали тонкі пахощі парфуму та подзенькування ножиць, а біля порога крутилося кілька франтовитих молодиків, які раз по раз підкручували охайні вуса та стріляли поглядами у бік панночок з кав'ярні.

Вулиця тонула в криках, галасі, гейканні візників, іржанні коней, музиці, жіночому сміхові,

лайці, скрипінні коліс, цокоті кінських підків, квоктанні курей, шумі листя на деревах і далекому гавкоті собак.

– Точити ножі, ножиці, коси, бритви!

– Останні новини з губернського Кам'янця! Візит генерала-губернатора!

– Куди преш, доробало?! Не видно коней?

– Дозвольте у мадам запитати, що мадам робитиме в неділю по обіді?

– Булки, бублики, коржі, струдлі!

– Миську, стій! Мама казала, як знов тікатимесь до війська, то вона тобі на плечах віника поб'є!

Візник протягнув значно далі за під'їзд до замкового мосту.

– Не велено просто біля мурів спинятися, пане. Вартові ганяють, а воно мені нада? Та й не підете ж ви просто з багажем до начальства. Вам би десь спинитися перше.

Яків розгублено закрутив головою, озираючись: спробуй тут розібратися в такому шарварку. Але щойно він вийшов з екіпажа, як до того запопадливо підскачив вертлявий чоловічок, який узявся спритно допомагати візникові вивантажувати валізи. Був він середнього зросту, з куценькою кущуватою борідкою, що ніяк не хотіла чіплятися підборіддя, та неохайними пейсами, котрі видавали в ньому єврея. Старенький, протертий на ліктях піджак і нечищені чоботи змушували задуматися, куди може завести такий квартирновласник, але меткі чорні очі, що просто просвердлювали Якова наскрізь, не залишали сумнівів, що чоловічок – ще той шельма.

– Не переймайтеся, пане, все доставимо у найкращому вигляді.

– Стривайте, шановний, – Яків ледь не схопив чоловічка за рукав, бо той уже завдав одну з валіз на плече. – Але ж я навіть не знаю, куди це все потрібно «доставляти».

– Зате я знаю! – чоловічок приязно всміхнувся Якову, наче малій дитині. – Вам же треба десь квартирувати, бо ви таки прибули через маневри?

– Саме так...

– Ой вей, а в кого для вас буде найкраща квартира на всім Межибожі? Та ще й просто на Замковій?[23 - Вулиця Замкова – центральна вулиця містечка.]

– В кого?

– У Сімхи Шпацмана! А хто такий Сімха Шпацман?

– Хто?

– Та то ж я! Ну то що, тепер ви таки спокійні за свої чамайдани?

– Тепер таки спокійний, – усміхнувся Яків.

– Тоді бекіцер берить ноги в руки та паняйте за мною. Тутай зовсім поруч. Ох і квартира ж у вас буде, пане...

– Ровнер.

Чоловічок різко зупинився і здивовано поглянув на Якова.

– То ви таки зі своїх?

– А це щось змінює?

– Вейзмір, та звісно, що змінює. Ціна за квартиру буде нижчою. Бо буду я останнім поцом, коли зі свого гроші лупитиму.

Яків не стримався й розреготався.

– Не хвилюйтеся, пане Шпацман. Як я зрозумів, мое квартирування оплачуватиме командування, тож збитків ви не зазнаєте.

– Так то шикарна звістка, пане Ровнер! – обличчя чоловічка розпливлося в усмішці. – Тоді з мене ще й снідання! І прошу вас тяжко, я для вас просто Сімха.

– Сімха? А ви й справді радісний?[24 - Сімха – радість (ідиш).]

Чоловічок знову різко загальмував і витріщився на Якова ще більшими очима.

– А пан геть зі своїх. На'ть[25 - Навіть (місцева говірка).] ідиш розуміє...

– Через це будуть ще якісь привілеї? – Яків лукаво прискалив око.

– Не, пане Ровнер. Майте совість. Ви й так-таки житимете, наче генерал.

– Дякую, Сімхо. Ти нагодився неймовірно вчасно.

– Так а як же інакше, пане Ровнер? Тут у нас гав ловити ніяк не можна. Особливо ниньки[26 - Сьогодні. Тут зі значенням «у ці дні».], коли маневри на носі. Засидишся трохи – і зостанешся без пожилця. Хтось переманить. А пожилець – то копійка. Копійка ж ніколи зайвою не буває, погодьтеся.

Слухаючи таку нехитру філософію, Яків ледве встигав за своїм квартирновласником. А той, незважаючи на дві важкенькі валізи, спритно лавірував поміж людьми, прослизаючи, неначе вуж, і жодного разу нікого не зачепив навіть ліктем: відчувався величезний досвід у своїй справі – бути уважним, тактовним і чіпким.

– Ви ж у нас уперше, чи вже бували коли?

– Ні, раніше не мав честі, – Яків крутив головою, роззираючись навсібіч і водночас намагаючись не випустити з поля зору поводиря.

– То ви таки море втратили! У нас тут розумній людині завжди є куди себе приткнути. Ви ж, прошу вибачення, ким будете?

– Я лікар. Хірург у Проскурові.

– Хірург! – якби не валізи, Сімха, певно, би вдарив руками об поли. Його здивування та захват здавалися такими щирими, ніби Яків щойно повідомив йому, що він щонайменше пересуває гори чи ж перетворює свинець на золото. – Та вам би в нас ціни не було!

– А що, все аж так погано?

– Та як вам сказати? Є у нас фершал. У місті тобто. І ще кілька – у військах. Але все, що вони можуть, то хіба зуба висмикнути. Це в нас і старий Гіцель уміє. Та й не лише він. А осьо як у нас на тому тижні перепилий корнетик із фортечної стіни зверзився, то до Летичева серед ночі коней гнали, бо наші ескупапи тільки руками розводили.

– Врятували?

– Кого?

– Корнетика.

– Не, розтрясли дорогою. А були б у нас ви...

– Однак, може, я так само розвів би руками?

– Пане Ровнер! – цього разу Сімха таки зупинився, гепнув валізами об бруківку та

докірливо поглянув на Якова. – Ви мене таки за шлепара[27 - Нездала людина, простак.] маєте? Я ж по обличчях читаю, як ви газету! Думаєте, що я до вас підійшов би, коли ви хоча би на грамульку скидалися на наших коновалів? Не в грошах же річ. Мені втішно, коли пожильці – гарні люди, з якими і поговорити, і від них чогось набратися, і їм щось запропонувати.

– У такому разі я цілком до ваших послуг, Сімхо! Гадаю, що ви й справді просвітите мене трохи про містечко, щоби я не втрапив зопалу в якусь халепу.

– Це ми за милу душу! Куди ж вам треба?

– Ну, насамперед відмітитися в командування, взнати всі деталі мого візиту. А там далі вже й побачимо. Напевно, розвідати, де у вас подають найкращу каву.

– За командування сьогодні забудьте, – Сімха пригальмував біля дверей гарного двоповерхового будинку і віддав валізи меткому хлопчиськові-посильному. Той миттю щез за дверима. – Його превосходительство пан полковник Микола Васильович[28 - Трингам Микола Васильович – на той час командувач 12-го гусарського Охтирського полку, що квартирував у Меджибожі.] ще вранці відбули на огляд військ, повернуться лише пізно ввечері, то рекомендую навідатися до нього завтра зранечку. А за каву, то ніхто не робить із нею такого, як Сімочка Розенбліт, оно ось там.

Сімха махнув рукою у бік ошатного закладу з кількома столиками просто на хіднику. З кав'ярні справді линули чудові аромати, а кількість відвідувачів переконувала у винятковості і її самої, і згаданої Сімочки Розенбліт.

– Значить, у мене сьогодні буде цілком вільний день.

– І я вам тяжко раджу провести його з головою. Наше містечко не те щоб дуже велике, але на подивитися для розумної людини в ньому повно! Як бажаєте, то я вам коротенько все обскажу, а ви вже самі вирішуйте, чи воно вам тре'.

«Коротенько», на думку Сімхи, виявилось двадцятихвилинним описом усіх можливих принад Меджибожа – від борделю пані Розамунди до старого єврейського цвинтаря. По закінченню спонтанної лекції Яків зрозумів, що страшенно зголоднів, адже востаннє встиг щось перехопити ще у Проскурові до сходу сонця. На таке зауваження нового постояльца Сімха крутнувся дзигу, свиснув усе того самого хлопчика-посильного та відправив його на кухню, наказавши, аби там швиденько приготували гарний обід.

– У нас багато де можна смачно попоїсти, але я наполягатиму, щоб ви пообідали в себе, так би мовити, вдома, – він жестом запросив Якова нарешті пройти до будинку. – Заодно й оціните нашу кухню. Хтозна, може, вона вам таки сподобається більше, і ви надаватимете перевагу саме їй.

Кімната Якову сподобалася. Передусім вабило яскраве сонячне світло, яке щедро лилося з відчиненого вікна. Легкий протяг напинав вітрила фіранок, котрі, на превеликий його подив, були бездоганно чистими. Просто під вікном стояв столик, і Яків одразу ж уявив його накритим до обіду. Сімха мав рацію: тут обід смакуватиме чудово, адже на відміну від двору, де під спекотним серпневим сонцем починала розжарюватися бруківка, у кімнаті панувала приємна прохолода.

Поки готувався обід, Шпацман устиг послати хлопчика до фортеці, аби сповістити чергового офіцера про прибуття Якова та записати його на завтрашній прийом до полковника; устиг прийняти підводу дров, за яку ревно торгувався з продавцем, відстоюючи кожну копійку; встиг залагодити невеличкий конфлікт із постояльцем, котрому не подали вранці свіжий рушник. Клопочучись усім цим, він, утім, не припиняв спілкуватися з Яковом.

За неповні чверть години Яків дізнався від Шпацмана ледь не всі тонкощі економічного, політичного та світського життя Меджибожа і прилеглих сіл – Требуховця та Ставниці. Також почув детальний опис впливу на зростання прибутків містян військових маневрів. Завдяки останнім до невеликого Меджибожа прибувала сила-силенна люду, що мусив десь жити, щось їсти та якось розважатися. Усім цим і опікувалися місцеві. Дехто з них на тих заробітках протримувався чи не цілий рік – до наступних військових навчань.

Звісно, містечко жило не лише з війська, але охтирські гусари справді забезпечували ським-таким статком більшу частину його мешканців. Тут працьовиті люди з діда-прадіда займалися ремеслами й торгівлею, вирощували збіжжя та городину, тримали пасіки й худобу. І якщо ближче до околиць Меджибіж нагадував звичайне село з його яблуневими та вишневими садками, то центральна частина містечка вражала рівненькими брукованими вулицями, показними кам'яними будівлями й силою-силенною вивісок і яскравих вітрин, у чому Яків переконався сам. На мить йому навіть здалося, що він стоїть не у Меджибожі на Замковій, а у Проскурові чи навіть у самому Кам'янці.

– ...пане Ровнер, ви мене чуєте? – Яків виринув із роздумів і побачив перед собою обличчя Сімхи. – Обід принесуть з хвилини на хвилину. Я ж із вашого дозволу вас покину. Справи. Така пора... Але я завжди поряд... Як тре'...

– Так, звісно. – Яків злегка вклонився запопадливому Шпацману, і той миттю щез, аби за секунду на першому поверсі вже вичитувати комусь геть іншим голосом – сварливим і роздратованим.

За хвилин сорок Яків вийшов надвір, почувуючись цілком задоволеним. Після чудового обіду йому не вистачало тільки одного – такої самої чудової кави. Компенсувати її відсутність не було проблемою: за порадою Шпацмана, Яків знав, куди треба прямувати.

Не доходячи кілька кроків до кав'ярні пані Розенблїт, Якїв ковзнув поглядом по одній з вивісок і вражено спинився. Він витріщався на іноземні літери і не міг повірити побаченому: на яскравій блясі чітко писало барвистими літерами: «Швейныя машины компанії Singer (Зингеръ)».

– Скажіть, – Ровнер звернувся до чолові'яги, який підпирав одвірок просто під вивіскою, – а це й справді?..

– Справжній «Зінгер»? – з усмішкою закінчив за нього той.

– Саме так.

– Справжній, пане. Просто з Гамерики до Меджибожа.

– Ви мене дурите?

– Та боронь Боже, – чоловік замахав руками, і з його обличчя злетіла усмішка. Тепер він говорив цілком серйозно. – Все чесно. Хоч у нас тут усяке може бути, але ми таки представляємо гамериканську фірму «Зінгер». Є ще представництва в Києві та Старому Костянтинові[29 - У Меджибожі (як і в Києві та Старокостянтинові) діяло офіційне представництво американської компанії Singer, яка виробляла (й досі виробляє) знамениті швейні машини.]. А чого пан так дивується? Не вірить у Меджибіж?

– Тепер я всьому повірю, – Якїв розвів руками.

– І таки правильно зробите, – чоловік знову всміхнувся. – Я так розумію, що пан геть немісцевий?

– Правильно розумієте.

– Тоді ласкаво просимо до Меджибожа! – він промовив це так піднесено й урочисто, немовби вітав Якова перед брамою принаймні Рима чи Єрусалима. Утім, якщо подумати, то містечко й справді здавалося мініатюрним поєднанням щонайменше півдесятка міст зі світовими іменами. Якїв вирішив не копирсатися в географії, адже просто за кілька кроків від нього звабливо пахла кава, якої вимагав його організм. Тієї миті він навіть не уявляв, скільки ще разів дивуватиме його Меджибіж.

До сутінків тинявся Якїв містечком. Забрїдав на глухі й покручені вулички, над якими майже змикалися крони старезних дерев. Виходив ними до річки чи до грузьких очеретів, де на нешироких латочках чистої води розкошували гуси й качки. Тут нічого не нагадувало про те, що поряд височіють стїни старовинної фортеці, де метушаться сотні військових, що неподалік пролягають чисті бруковані вулиці, де в яскраво освітлених кав'ярнях гусари залицяються до дам, а кельнери розносять гарячий шоколад.

А вулички зміїлися далі, виводячи його то до старого кіркута[30 - Єврейський цвинтар.] зі стертими й похиленими мацеватами[31 - Надгробний камінь на єврейському цвинтарі.], то до монументального костелу, а то й у глухий кут за старими будинками, звідки доводилося тікати від лютих меджибізьких псів.

Яків убирав містечко очима, ловив його звуки та запахи, смакував, як добірну каву, і насолоджувався кожним кроком. Зненацька він відчув себе своїм у цьому розмаїтті мов, говірок, балачок, мод, фасонів, гусарських чобіт, дамських капелюшків, коней, вусів, тютюнових димів, пейсів, вітрин, підвод та екіпажів. На задвірках свідомості навіть промайнула крамольна думка: а чи не переїхати із Проскурова сюди? Але Яків зупинив себе: не варто вирішувати похапцем. Як-не-як, а він уже не двадцятирічний юнак, для якого зібратися – лише підперезатися. Утім думка була цікавою, тож її варто було зберегти, аби згодом до неї повернутися...

Уранці Яків заспав. І якби не Шпацман, якого він попрохав збудити себе рівно о сьомій, на прийом до полковника запізнився б. Спізнюватися, тим паче до високого начальства, Яків ненавидів.

Надміру сповнений враженнями, емоціями та страшенно втомлений, чоловік спав міцно, без сновидінь, хоча на новому місці зазвичай так не міг. І це стало ще одним аргументом на користь Меджибожа чи, радше, – Шпацмана, слова якого не розходилися з ділом: кімнатка справді була пречудовою.

Незважаючи на ранню годину, під вікнами вже звучали голоси, лунко цокали бруківкою кінські копита та хтось завзято сварився, смачно пересипаючи добірну лайку ідишем.

Сімха розпорядився щодо сніданку, і незабаром Яків уже ковтав шматки омлету, не відчуваючи, однак, його смаку. Давалося взнаки хвилювання перед візитом до командування. І хоча Яків давно позбувся будь-якої запопадливості перед вищими чинами, сьогодні був особливий випадок: не щодня йому доводилось зустрічатися з людиною, найшанованішою в усій окрузі. Загалом якщо полковник виявиться звичайним бундючним бовдуром, насолода від перебування у Меджибожі зійде нанівець. Але про найгірший розвиток подій Яків намагався не загадувати. Він тішив себе думкою, що тут, у Меджибожі, зможе нарешті дізнатися побільше про аероплани. Чи й навіть посидіти в одній із цих чудернацьких машин.

Сніданок не ліз у горло. Яків зрештою просто випив кави, а тоді ретельно оглянув себе в дзеркалі та рушив до фортечних воріт.

Біля мурів, біля самих воріт і просто поблизу фортеці мурашилися вояки – і заклопотані

справами, і такі, що просто тинялися без діла. До початку маневрів залишалося ще кілька днів, тож вони поспішали насолодитися останніми вільними годинами без цілодобової виснажливої муштри.

Вартовий біля воріт прискіпливо роздивився його папери, навіщось зазирнув у велику зашмуляну книгу, що покоїлася на столику в смугастій вартівні, а тоді, ніби нехотячи, але все ж відчинив перед ним бічну хвіртку.

– Тримайтеся ліворуч, – байдужим голосом мовив він. – Вам у перші двері, а там підкажуть.

Яків проминув хвіртку і на мить зупинився, побачивши фортецю з геть іншого ракурсу. Вона вражала зовні – грізним виглядом, висотою та товщиною мурів, але й зсередини приголомшувала. Просто посеред широкого подвір'я височіла церква, повз яку доріжки вели далі, до палацової частини – найстарішої та найбільш масивної. Просто ліворуч починався спуск до підніжжя міцної прибраної вежі, а далі вздовж муру тяглася довжелезна будівля зі стрільчастими вікнами – саме туди й скерував Якова вартовий. Загалом фортечне подвір'я здавалося Якову абсолютно захищеним місцем. Чи тому, що за мурами юрилися та галасували люди, а тут панували пустка й тиша, чи тому, що стіни справді відсікали все зайве, залишаючи тільки високе небо вгорі, звідки очікувати на загрозу було не варто.

Яків згадав нещодавню неділю в Проскурові, пам'ятний політ аероплана й поправився – поки не варто. Не треба бути пророком, щоб визнати: зовсім незабаром аероплани із забавки перетворяться на грізну силу. Геть недалеко той час, коли схильна до постійної деструкції людина припасує до легкокрилої машини зброю і зробить із неба джерело загрози. Недаремно ж аероплан, щойно з'явився та був удосконалений достатньо, аби впевнено триматися в повітрі, став об'єктом пильного зацікавлення військових.

Відчуваючи в грудях легкий холодок – наче знову повернувся в часи студентства – Яків рипнув дверима та відразу ж опинився в галасливому натовпі, який потроху всотувався до високих дверей. По хвилі у передпокої стояли тільки вартовий, кілька селян та Яків. Останній мовчки подав охоронцеві папери.

– Доведеться зачекати, пане Ровнер, – відповів той, звірившись із записом.

– Мене було запрошено...

– Так, але у нас тут forse majeure[32 - Із франц. – вища сила. Тут – непередбачувана подія, форс-мажор.], – охоронець кивнув на селян. – Ніяк не могли відмовити в аудієнції.

– А що трапилося, коли не секрет? – Яків звертався до всіх одночасно.

– Та дивна якась okazія, – почав було вартовий, але не встиг продовжити.

– Павло Нечипоренко, – привітався з Яковом за руку юнак, один з трьох селян, що переступали з ноги на ногу в передпокої.

– Яків Ровнер.

– Ми з Гречинець, – хлопець мотнув головою у непевному напрямку, неначе вказуючи, де саме знаходяться Гречинці.

– Дванадцять верст звідсіля, – уточнив вартовий.

– Староста довго вагалися, чи їхати до його превосходительства пана полковника, але тут така справа, геть-чисто надзвичайної важливості! Можливо, диверсія! – вочевидь, незнайоме для нього слово юнак промовив з особливою пошаною.

– Диверсія?

– Та ось не далі, як наприкінці липня, сталося в нас у селі таке диво... – юнак узявся торохтіти охоче, анітрохи не зважаючи на те, що виказує справу надзвичайної важливості першому-ліпшому. Йому, видно, просто кортіло поділитися новиною хоч із кимось, коли вже не випав шанс прослизнути до кабінету вищого командування, щоби принаймні слово вставити в розмові із самим паном полковником.

Яків прислухався до гарячкової розповіді спершу неухажно (хлопець завів дуже вже здалеку, ледь не від власного народження, яке, з його слів, було оповите суцільними загадками й таємницями), та чим далі новий знайомець говорив, тим більш цікавими здавалися його слова. А розповідав хлопець про пам'ятні для всього села події тієї неділі, коли над Гречинцями у вечірніх небесах засяяв дивний промінь.

– Ви ж розумієте, що то могли бути австріяки? – і знову інтонації, з якими він промовляв останнє слово, вказали на те, що хлопцева уява малювала йому австрійців незбагненними фантастичними істотами – повелителями небесного світла.

Яків раптом пригадав прочитану кілька днів тому газетну статтю про нещасного сільського старосту – з якого там він був села? – котрий також розводився саме про австрійців.

– Отож ми й вирішили, що треба доповісти командуванню, – закінчував тим часом юнак. – А то ще справді скоїться яка халепа...

– Рішення, безумовно, правильне, – встряв у розмову вартовий. – Та чого ж ви зволікали так довго. Майже три тижні минуло.

– Та ж пояснюю вам, що староста вагалися! – скривився хлопець. – Ще й батюшка товче одне й те саме: диво Господне, диво Господне... Відмовляв ще нас.

Яків поки що втримувався від будь-яких коментарів. Делегація нарешті таки дісталася до високого командування, яке, напевне, ухвалить якесь рішення. І якщо справа таки виявиться вартою уваги, то рішення це буде швидким і дієвим. Він чомусь не мав сумніву, що нетерплячий хлопчина просто хоче перед кимось похизуватися тим, що бачив, тим, що підслухав із розмов старших, і, зрештою, тим, що додумав сам, а тому марнувати на це час не вважав за доцільне. Зрештою, сам він прибув до Меджибожа геть з іншого приводу.

Юнак продовжував упівголоса спілкуватися з вартовим, в особі якого – на відміну від Якова – зустрів вдячного співрозмовника. Сам же Яків мовчки чекав на прийом.

Селяни затрималися в кабінеті полковника майже на пів години. По тому вихлюпнулися звідти такою самою балакучою юрбою. Предмет розмови Яків не вловив, та й не намагався – його увагу поглинула майбутня зустріч. Тож коли вартовий запросив його заходити, ступив до дверей, майже забувши про хлопця, Гречинці та таємничі промені в небесах.

– Ровнер Яків Соломонович, – Яків здригнувся від голосу, що називав його полковникові Трингаму, наче на справжньому великосвітському прийомі. – Головний лікар Проскурівської казенної міської лікарні, консультант-спеціаліст із медицини у поліційній управі Проскурова...

– Прошу, пане Ровнер, – звернувся до нього інший військовий, що сидів за столом, заваленим паперами. Сам полковник Трингам – ставний чоловік у літах із розкішними, загостреними на кінчиках вусами, високий, худорлявий, коротко стрижений і з вилицюватим обличчям – лише ковзнув по ньому поглядом, про щось упівголоса говорячи з іще двома офіцерами. Ординарець, тим часом, квапливо замітав підлогу, добряче затоптану чобітьми селян.

Яків ступив два кроки й застиг посеред кабінету. Як не військовий Яків не перебував під владою пана полковника (хіба просто формальною: Яків добровільно підпорядковувався йому на час військових маневрів), а тому міг не виструнчуватися надміру й не тремтіти від хвилювання, як кожен військовий, нижчий за чином.

– Якове Соломоновичу, – полковник Трингам нарешті звернув на нього увагу і наблизився до власного крісла. – Прошу мене вибачити за затримку, але якби ми залишили цих людей у передпокої, вони просто не дали б нам спокійно працювати.

– Не маю заперечень, ваше превосходительство.

– Дозволяю без формальностей, пане Ровнер.

Яків мовчки кивнув у відповідь.

– Упевнений, що ви вже побіжно поінформовані, чого ми від вас хочемо на час маневрів, пане Ровнер, – продовжував полковник. – Детальніше вас ознайомить із суттю справи пан Керм[33 - Керм Герман Георгійович – старший полковий лікар, колезький радник.], – він помахом руки вказав Якову на свого колегу. Той ступив крок уперед і відрекомендувався. Був він низеньким, міцно збитим і, на перший погляд, зовсім не схожим на лікаря. Якимось не в'язалася його фігура з цією професією. Через короткі грубі пальці та майже відсутню шию чоловік радше скидався на борця, аніж на старшого лікаря полку.

– Дуже приємно, колего. Зізнатися, начувані про вас та вашу співпрацю з поліцією. Вашу слава у Проскурові не перебільшують.

– Гадаю, що говорити про славу й буде перебільшенням, – зауважив Яків. Він не любив розводитися про власні справи, а тим паче – заслуги, бо не вважав ні те, ні те героїчними чи гідними похвали.

– Однак вище поліційне керівництво має інше бачення, – всміхнувся полковник. – Адже саме з огляду на рекомендації пана поліцмейстера ми й зацікавилися вами, пане Ровнер.

– Це справді честь для мене.

– На тому й порішимо та візьмемося до справи.

Добрі три чверті години розмовляли чоловіки про майбутні обов'язки Якова. Так, він повинен був надавати всебічну підтримку молодшому полковому лікареві Карлу Казимировичу Замойському в справі ведення курсів із підготовки польових військових фельдшерів, а певну їхню частину навіть узяти під одноосібний контроль: його знання специфіки оперативного втручання за наявності складних переломів і вогнепальних поранень вартували того.

Авдієнція добігала кінця. Під час неї узгодили навіть фінансові питання, які найбільше турбували Шпацмана. З хвилини на хвилину Яків міг бути вільним, коли раптом полковник ошелешив його несподіваним запитанням.

– А ось ви, пане Ровнер, як гадаєте: можуть австрійці перекидати до нас своїх шпигунів?

Яків відповів не відразу. Кілька секунд він міркував. Зрозуміло, що полковникові не дає спокою бесіда із селянами, про яку Яків дізнався у передпокої.

– Ви маєте на увазі те, про що повідала вам селянська делегація?

– О, то ви в курсі! – всміхнувся Трингам і зиркнув на Керма. Той здивовано звів брови, наче не підозрював, на що натякає полковник. Від Якова не сховалася ця пантоміма.

– Так, я вислухав одного юнака, якому ніяк не вдавалось стриматися, щоби принаймні комусь не розповісти про те, чому став свідком.

– І що ви про це скажете?

– Моїх знань про військову розвідку, а тим паче про шпигунів, недостатньо, щоби скласти правильне враження про цю справу, пане полковнику.

– Але вашого поліцейного досвіду мало б вистачити, аби зрозуміти, що справа варта уваги, чи не так?

– Ваша правда, – кивнув Яків. – Та, як на мене, ця справа потребує досконального дослідження, аби робити якісь висновки. Просто розповіді юнака в передпокої для мене особисто недостатньо. Можливо, та й напевне, ви знаєте більше за мене. В такому разі, якщо вас цікавить моя думка, прошу поділитися зі мною інформацією.

Трингам знову глянув на Керма й інших офіцерів. На його вустах блукала легка усмішка.

– Даруйте, пане Ровнер, – полковник приклав правицю до грудей. – Не сприйміть за насмішку абощо.

– І на гадці не мав, – і собі всміхнувся Яків. Чоловікові полегшало на серці, адже дивні офіцерські переморгування йому справді не подобалися.

– Я просто хотів би дізнатися ваше бачення цієї справи. Не впевнений, що ми оперуємо більшим, як ви, обсягом інформації. Такий-то час, недільний вечір, яскравий промінь світла в напрямку від Меджибожа й у бік села, о такій-то годині опустився й погас. Усе. Погодьтеся, що цього мало, аби щось належно з'ясувати.

– А тим паче однозначно стверджувати, що це справа рук австрійських шпигунів, – продовжив Яків.

– Саме так, – погодився з ним полковник. – Уся ця розповідь здається мені такою неправдоподібною, що я й досі вагаюся, чи взагалі звертати увагу на селянські нісенітниці.

– Крім того, затримка близько трьох тижнів, – подав голос один з офіцерів, який до цього мовчав.

– Правильно, – знову кивнув полковник. – Якби сповістили відразу ж або принаймні наступного дня, то можна було би спробувати, так би мовити, гарячими слідами...

– Таки так, – погодився з офіцерами Яків. – Три тижні – суттєва затримка. За цей час могло не залишитися жодних слідів, жодних зачіпок.

– І знову – правда, – полковник Трингам пройшовся кабінетом, заклавши руки за спину. – Та я не можу ось так узяти й забути про це. Як командувач мушу реагувати на будь-які тривожні звістки. Навіть на нібито нісенітниці. Ще й напередодні маневрів.

– Розумію вас.

– А тому, – правив далі полковник, – зважаючи на те, що цими днями абсолютно все командування, весь офіцерський склад полку задіяні у підготовці, я ухвалив рішення доручити цю справу вам.

– Мені? – Яків не повірив власним вухам.

– Так, вам. Ви маєте чималий досвід роботи у поліції, вільно почуваетесь в заплутаних справах не лише медичного плану, – Трингам підступив до столу і розшукав серед паперів кілька аркушів, вочевидь із характеристикою на Якова, отриманою із проскурівської поліційної управи. – Ви якнайкращий кандидат на виконання мого особистого доручення.

– Вашого особистого... – Яків усе ще не міг оговтатися.

– Розцінюйте це не тільки як доручення, – голос полковника потеплішав і став більш проникливим, – а й як прохання. Ми сподіваємося на ваш досвід та ваше добре ім'я.

– У такому разі, – Яків зітхнув і розвів руками, – не смію відмовити.

Ровнер розкусив майстерний хід Трингама – кількома влучними словами, приязною інтонацією та грамотними лестощами завоювати довіру співрозмовника, а тоді дати йому доручення, апелюючи до дружніх взаємин. Бо ж хіба відмовиш приятелю? Тим паче, коли про послугу просить не абихто, а сам полковник! Звісно, він міг би просто наказати, і Яків мусив би скоритися, незважаючи на цивільний статус. Але Трингам учинив набагато мудріше. Він одним махом налагодив дружні стосунки з Яковом і доручив йому справу вже не як звичайному цивільному, а як приятелю. Нехай! Зрештою, до маневрів справді залишалось кілька днів, які потрібно було чимось заповнити. То чому б і не з'їздити до недалекого села, ще й коли, зважаючи на подальші запевнення Трингама, всі витрати полк візьме на себе.

Однаке жодних детальних інструкцій полковник давати не збирався. За його словами, він цілком довіряв досвіду та майстерності Якова і був певен, що безпосередньо на місці той докопається до суті справи.

– Тоді вирішено, – Трингам схилювся над столом і відзначив щось у своїх паперах. – Вирушати можете просто завтра вранці. Я дам доручення, щоб візник забрав вас о восьмій. Ви зупинилися...

– У пана Шпацмана.

– Гарний вибір, – кивнув Трингам. – Коляска буде на восьму. Сподіваюся, вам вистачить дня, аби закрити це питання. Тоді ми спокійно розпочнемо маневри.

– Покладайтеся на мене.

Яків вийшов з кабінету, переповнений почуттям власної гідності. І хай як скептично він ставився до розповіді юнака спочатку, тепер справді волів якомога детальніше розібратися в усьому та докопатися до істини: що то був за дивовижний світловий промінь і кому та навіщо знадобилося освітлювати вечірній небосхил?

Додому, тобто на квартиру до Сімхи Шпацмана, Яків повернувся ближче до полудня і просто в дверях ледве не буцнувся лобом із юнаком, котрий прямував з будинку.

– Пане Ровнер!

– Пане Казаков! – Яків почувався приємно враженим. – Ви, часом, не мене шукаєте?

– А ви також тут мешкаєте?

– Зважаючи на ваше також, ми з вами сусіди?

– Саме так!

– Що ж, проти такого сусідства я геть не заперечую!

– Мазл тов![34 - У буквальному перекладі з івриту – «щастить, поталанило». Тут вжито зі значенням «вітаю!», «вітання!».] – пролунало зненацька, і на порозі з'явився Сімха Шпацман. – Пан Казаков прибув менше як чверть години тому. І я як відчував, що не помилюся, коли ваші кімнати таки будуть поряд!

10 серпня 1912 р., субота. Село Гречинці Летичівського повіту

Виїхали рівно о восьмій – за візником можна було звіряти годинника. Ще звечора Казаков, щойно дізнавшись від Якова про полковникове доручення, заявив, що вирушає разом з ним.

– Однаково суботу та неділю доведеться провести за картами. Відправлю командуванню цидулу, що скрутило живіт. А до вечора ми вже обернемося.

Яків радів компанії. Гуртом, як відомо, добре й батька бити. Казаков же був молодиком метикованим і розважливим, а зайва пара очей та ще одна пара вух у його справі не завадять. Може, той помітить чи почує щось таке, що промайне повз увагу Якова? В усякому разі Казаков – гарний співрозмовник, а згаяти час у дорозі за доброю розмовою таки безцінно.

Гречинці виявилися звичайнісіньким селом. Хіба дорога туди була аж надто розтовчена, що неймовірно дратувало візника. Він лаявся та пробував оминати рівчаки узбіччям, але вдавалося не завжди. Як наслідок – неповні дванадцять верст вони волоклися так довго, що за цей час могли би, певно, добратися до Проскурова. На це потрібно буде зважати дорогою назад, аби не повертатися геть поночі.

Домовилися, що спочатку завернуть до старости та за його допомоги спробують зібрати якомога більше свідків минулої події, аби розпитати людей і гуртом, і поодинці.

– Ох, я вже уявляю, які вони бздури плестимуть, – похитав головою Яків.

– Чому така впевненість?

– А в людей, пане Казаков, є така дивна особливість: вони намагаються все в своєму житті прикрасити брехнею. Надто, коли те, про що вони нам розповідатимуть, сталося кілька тижнів тому та з пам'яті дещо вивітрилося. Ось ці вивітрені порожнини наші свідки й заповнюватимуть власними фантазіями. І чого вони лишень не нафантазують!

– Маєте здогади?

– Навіть не уявляю. Але гадаю, що кожен знайде для нас власне пояснення побаченого. Навіть нехай вигадане щойно.

– А ви самі як вважаєте?

– Я поки що втримуюся від якихось висновків чи міркувань. Знаю ж бо історію зі слів надто гарячого юнака. Фактично, це вже одна нафантазована версія. Тож треба послухати ще хоча б кілька, аби спробувати виокремити з усіх історій щось спільне, що, найвірогідніше,

буде сякою-такою правдою.

Учора ввечері Яків детально виклав Казакову історію, почуту вранці під кабінетом полковника Трингама. Власне, просто переказав усе, що розповідав йому юнак із Гречинець. І наголосив, що це – суто хлопцева історія, якій не варто беззаперечно вірити. Тож робити будь-які висновки поки немає сенсу.

– Але ж не могли ви геть нічого собі не надумати, – продовжував Казаков. – Якщо ми вже почали про людські особливості, то погодьтеся, що ми не можемо не думати, не робити висновків. Думку не загнущаєш.

– Абсолютно правильно. І в мене, звісно, також з'явилися міркування стосовно почутого. Але тепер я свідомо жену їх геть, аби не бути упередженим, розпитуючи інших свідків.

– Напрацювали власну систему в поліції?

– Не в поліції річ, – відмахнувся Яків. – Я ж не слідчий. У поліції моя царина – медицина. Але часом таки трапляється нагода допомогти слідству. А досвіду я набираюся здебільшого в лікарні. Адже – тримайте ще одну людську особливість – ми розкриваємо всі секрети лише на сповіді та в лікарні. І ми, лікарі, так само, як і духівники, зберігаємо таємницю сповіді, не виносимо її на загал. Щоправда, коли людина сповідається священнику, то чекає милості від Бога, а коли приходить у лікарню, то все-таки від лікаря.

– Певно, за свою практику ви таких історій начулися...

– Що є, те є... Але, зізнаюся, інший може й більше наслухатися, тільки висновків із тих історій не зробить. Ось, до прикладу, є у моїй лікарні такий собі Карл Іванович. Працює в медицині довше за мене, а й досі не здатний людину зрозуміти, знайти до неї підхід.

– А ви?

– Я? – Яків мрійливо всміхнувся. – Ось вам запитання: скільки ми з вами знайомі?

– Знайомі?... – Казаков на мить замислився, звівши очі догори. Мабуть, рахував. – Сьогодні тиждень буде.

– Тиждень, – кивнув Яків. – А ви, між тим, зголосились волочитися зі мною невідомо куди, наче зі старим приятелем. Чому так?

– Ну-у, бо мені цікаво.

– Це стоїть на другому місці, а на першому – наша дружба. Що ж допомогло нам так швидко визнати одне одного друзями?

– Літаки?.. – після невеликої паузи губи Казакова розтяглися в непевній усмішці.

– В яблучко! Іншими словами, ми обрали тему, яка цікава нам обом. І позаяк ця тема нас об'єднала, ми почали шукати інші точки дотику, й усе закрутилося. Ось так і в моїй роботі, що в поліції, що в лікарні – треба знайти до людини підхід. Людина значно охочіше звирятиме тобі свої секрети, коли бачитиме в тобі друга, коли матиме з тобою якісь спільні інтереси.

– Але ж це не так уже й просто – знайти спільні інтереси з людиною, яку бачиш уперше!

– Знову погоджуюся. І розповім маленьку професійну таємницю, яка полягає в тому, щоби бути з людиною щирим і не боятися вдатися до невинного обману.

– Обману?

– Саме так. Адже, погодьтеся, запросто може статися, що у вас немає з людиною нічого спільного.

– Погоджуюся.

– Немає, бо просто неможливо бути схожим у вподобаннях геть на всіх. Тоді я й вдаюся до так званого невинного обману. Тобто прикидаюся, що цікавлюся тим самим, що хвилює мого пацієнта. Але прикидаюся щиро, застосовую всі свої вміння, аби людина повірила, що я все життя мріяв, до прикладу, вирощувати свиней породи «велика біла»[35 - Породи свиней, яку було виведено в Англії в середині XIX ст., а до України завезено наприкінці XIX ст.]. Але варто мені увійти до людини в довіру, і я завиграшки дізнаюся, що поламані пальці – не результат невдалого падіння на слизькій бруківці, а таки падіння, щоправда – з вікна другого поверху, коли спеціаліст зі свиней притьмом тікав з теплої ще постелі коханки, заскочений чоловіком останньої.

– Майстерно!

– Зізнаюся, це знання не допомогло мені в лікуванні травми, але в такий спосіб я набираюся досвіду, відточую, так би мовити, вміння зазирати людям у душу. І мій гарний приятель – Арчибальд Юшкевич – стверджує, що мені це вдається дедалі краще й краще. От сьогодні ви з'ясуєте, чи пан Юшкевич лестить мені, чи я справді чогось навчився.

Доки добулися до села, доки розпитували дорогу до хати старости, сонце підбилося геть високо. Це, проте, не заважало старості готуватися чи то до пізнього сніданку, чи до раннього обіду. Він вискочив на ганок, мнучи в руках кашкета, і взявся перебігати очима з Якова на Казакова й назад, вирішуючи, хто з них двох головний і чого від нього треба паничам суботнього ранку. Зрештою, його погляд зупинився на військовому, і він

виструнчився. Але Яків одразу ж заспокоїв його.

– Прошу почуватися з нами вільно. Командування вирішило зреагувати на ваше вчорашнє повідомлення...

– Ох, – староста полегшено зітхнув. – А я тут уже собі надумав чортзна-чого.

Яків багатозначно поглянув на Казакова і ледь помітно підморгнув йому.

– Розбиратимемося, що ж ви таке в небі бачили, – Яків промовив ці слова знічев'я, наче насправді його геть не цікавило це питання і він прагнув якомога швидше забратися звідсіля.

– А таки ж бачили! – сплеснув руками староста й кинув погляд на хатні двері. – То, може, спочатку за стола сядемо, раз така okazія?

– Спершу я би просив вас послати кого по селу та зібрати якомога більше свідків події, а щодо столу – буде видно.

– Та то ми миттю! – староста крутнувся на місці, забіг до хати, і за пів хвилини звідти притьомом вискочив меткий хлопчак, що шугнув через перелаз, тільки за ним закурілося.

– Багато людей стало свідками події? – Казаков вирішив долучитися до розмови.

– Та я й не рахував, – староста винувато посміхнувся. – Не до того якось було. Всі стояли із роззявленими ротами й на небо витріщалися. Але таки багато! Якраз же опісля вечірні діло було. Так, вважаєте, всі, хто із церкви йшов, те й заповали.

– Хоча би приблизну цифру назвете?

– Та мо', чоловік із сорок...

– І оце ваш хлопець усіх збере?

– Та, де там... – зникнув староста. – Кажу ж вам, що я всіх навіть не пам'ятаю. Так, назвав з десяток. Але ви не переймайтеся. Кожен ще когось пригадає, так і назбираємо. А хлопчина у мене прудконогий – швидко обернеться.

– Хлопчина то обернеться, – упівголоса буркнув Яків. – А як довго люди сходитимуться. Схоже, чекає на нас сьогодні довгий день.

І справді, перших свідків незбагненого небесного явища довелося чекати досить довго. Минуло вже пів години, як чкурнув «прудконогий» хлопець. Увесь цей час староста

з регулярною періодичністю намагався запросити «дорогих гостей» до столу, а Яків категорично відмовлявся. Обід лише розморить і притупить пильність. І розпитування затягнуться не на один день. Хоча... Було би про що розпитувати. Яків справді неабияк сумнівався в інформативності тих оповідок, якими їх годуватимуть спрагли до балаканини селяни.

– Гадаю, аби не марнувати часу, почнемо з вас, пане старосто, – Яків із Казаковим розмістилися в тіні старої яблуні на лавицях, вкопаних біля посірілого від часу столу. Чоловік обережно примостився на краечку лави навпроти Якова. Його обличчя було розгубленим, і Якову він нагадав гультіпаку-студента, котрий моститься перед професором, розуміючи, що ніц не вивчив до екзамену.

– Я вже панові полковнику вчора все обсказував, – староста для чогось пригладив вуса, прокашлявся й узявся нервово смикати за рукав сорочки.

– Вчора ви, так би мовити, змальовували загальну картину. А сьогодні спробуйте пригадати все до найменших подробиць. Просто опишіть той вечір по хвилинах, коли можна.

– Можна й по хвилинах, – задумливо почухав потилицю староста. – Тим паче, що біля мене якраз Саливон стояв...

– Саливон? А що з ним?

– А в нього був годинник, – староста говорив повільно, пригадуючи події. – Цього я панові полковнику таки не казав. З голови якимось вилетіло. А зараз починаю пригадувати... Як тее світло втухло, то Саливон ще всьому загалу повідомив, що світило воно рівно чверть години.

– Чверть години... – тихо пробурмотів Яків, нотуючи почуте в записнику. Він справді намислив відтворити події пам'ятного вечора по хвилинах. Але далі староста, хай як морщив лоба, куйовдив брови та тер потилицю, неначе розігриваючи думки, не міг пригадати часу, коли не небі з'явився світловий промінь.

– От хороба, – кривився він. – Як зараз пам'ятаю, що Саливон про чверть години говорив! А відки і до відки ті чверть години були – хоч убийте!

– Ну, ми прибули до вас не для того, аби вбивати, – підбадьорливо всміхнувся йому Яків. – Сподіваюся, що Саливон сьогодні також до нас завітає. І ще сподіваюся, він пам'ятатиме точний час.

– Та мусить! – не надто впевнено видихнув староста й витягнув шию, виглядаючи посланця.

Загалом він не розповів Якову нічого нового, такого, чого б той не почув учора від юнака в передпокої. Звичайні загальні слова. Світило, наче ліхтарем. Он з того боку, якраз де Меджибіж. Світило чверть години. Тоді промінь опустився та погас.

Яків укотре передивлявся списаний аркуш нотатника. Наче вишукував поміж слів приховану інформацію. Немов намагався розшифрувати таємниче послання. Але слова так і залишалися словами. І скільки Яків не промацував очима чорнильні рядки, нічого нового вигадати не міг.

– А що нам дасть точний час? – ледь чутно шепнув у нього над вухом Казаков.

– Староста стверджує, що світило з боку Меджибожа, так? – теж тихцем відповів йому Яків.

– Так.

– А от ми й спробуємо дізнатися, чи не бачили чогось подібного в самому Меджибожі в зазначений час.

– Але ж не всі носять годинники. Та у більшості селян їх просто немає.

– Маєте рацію, – зітхнув Яків. – Проте оперувати точним часом однаково варто.

Нарешті справа зрушила з мертвої точки, і до старостиного обійстя помалу зійшлися люди. За десять хвилин до столу під яблунею навіть вишикувалася невеличка черга. І почалися перші «казки».

– А як пригляділася я до того світла, – робила великі очі закутана в теплу чорну хустку баба, – то так і побачила в ньому анголів божих!

– Справжніх ангелів? – Яків намагався потамувати усмішку, але вдавалося йому поганенько.

– Ну а які ще анголи бувають? – баба хрестилася і недовірливо тупилася в Якова.

– А собаки тоді по всьому селі завили! – присягався інший дядько, перехилиючись до Якова через стіл, немов хотів повідомити йому неймовірну таємницю. Хоча робив це, радше, для того, щоб не почули його інші свідки.

– І довго вили?

– Та з годину! От не зійти мені з цього місця! – ледве не товк себе в груди дядько. Версію

з собаками не підтвердив більше ніхто.

– Тамтой промінь так по небу й рискав, ніби самі чорти кого шукали, – цього разу власну версію побаченого озвучувала опасиста жіночка. І одразу ж червоніла до кінчиків вух, неспроможна приховати від уважних поглядів свою вигадку.

Подібних історій Яків із Казаковим вислухали з десятків, аж поки на лаву перед ними не опустився дядько, котрий назвався Саливоном.

– Ви той самий Саливон, про якого нам розповідав староста? – одразу ж уточнив Яків. – Корчмар Саливон?

– Так, то я буду корчмарем Саливоном, – насторожився той.

– І ви знаєте точний час, коли сталася подія?

– Та знаю, – скрушно зітхнув чоловік і поліз рукою до кишені штанів. – Лучче б, певно, не знав.

– А що трапилося?

Замість відповіді Саливон мовчки поклав на стіл масивний срібний годинник. Ланцюжок з тихим шурхотом сповз із його долоні на дошки стола, і навколо запанувала тиша. Яків схилився над столом та уважно вивчав поглядом хронометр. Він дочікувався на продовження оповіді, і воно не забарилося.

– Я справді дістав годинника, щойно тее світло на небі помітив. Як зараз пам'ятаю – двадцять третя хвилинка по восьмій вечора. Служба Божа осьо як скінчилася, крайнеба присмерком почало брати, а воно – начебто лямпу хто в ліхтареві запалив. Ну, я й зиркнув на годинник. Завжди його із собою в кишені ношу. Австрійської роботи річ!

Яків нервово смикнув щокою. Знову ті австрійці, бодай ім!

– Жодного разу він мене не підводив, – продовжив між тим корчмар із непідробним сумом у голосі. – А оце після того дня... – він не закінчив і вмовк, чи то розгубившись, чи розсердившись.

– Що ж сталося? – Яків зловив себе на думці, що уважно стежить за розповіддю корчмаря.

– Самі погляньте, – чоловік кінчиками пальців посунув годинник до Якова. Той узяв важку цибулину до рук і відклацнув покришку. Стрілки показували восьму годину і тридцять вісім хвилин. Годинник стояв.

– Він не працює? – Яків узявся крутити заводного ключа, але корчмар лише похитав головою.

– Не намагайтеся. Порахувати, скільки разів я пробував його завести? Та зо сто!

– Стривайте! – Яків почав здогадуватися. – Ви хочете сказати...

– Годинник зупинився саме тоді, коли той клятий промінь згас, – кивнув корчмар. – Але я точно пам'ятаю – от що заманеться зі мною робіть – що коли дивився на стрілки, то він ще цокав. А тоді вже вдома кинув оком – стоїть! Я його заводити – стоїть! Я вже з ним мало навприсядки не танцював – стоїть, бісова душа!

– Лагодили?

– Побійтеся Бога! – скинув руки корчмар. – Я чого не знаю, то за те не беруся.

Яків ще раз уважно вивчив годинник, силкуючись запам'ятати кожну деталь. Він поки що не уявляв, навіщо це йому може здатися, але за роки практики звик помічати та запам'ятовувати найменші подробиці.

Отже, таємничий промінь з'явився на небосхилі о восьмій двадцять три, а погас за чверть години – о восьмій тридцять вісім. Якраз тоді, коли й зупинилися стрілки корчмарєвого годинника. Яків не міг провести паралелі між цими двома подіями, але однаково ретельно занотував усе в записнику. Принаймні тепер вдасться оперувати точним часом, розпитуючи людей у Меджибожі. Щоправда, в результативності такого опитування Яків дуже сумнівався. Якби над містечком з'явилося щось на кшталт згаданого променя, військові зафіксували б його одразу. Але нічого такого пан полковник у їхній розмові не згадував.

І знову потяглися довгі та переважно нудні розпитування. Хлопчина, посланий старостою зібрати свідків події, славно постарався: кількість опитаних очевидців перевалила за два десятки. Але результати були не надто втішними. Здебільшого – загальна інформація. Бачив. Світило. Як довго? Так ви ж уже Саливона про те питали! Звідки? Та оно звідти...

– Так ми нічого нового не з'ясуємо, пане Ровнер, – Казаков випростався, розминаючи ноги. – Всі торочать одне й те саме.

– Одначе ми мусимо послухати кожного, – втомлено провів рукою по очах Яків. – Принаймні тоді наша совість буде чистою і ми зможемо відзвітувати перед паном полковником. Я звик завдання виконувати.

– Не маю жодних заперечень. Але гадаю, що нам також варто було б і на те місце навідатися. Ну, до церкви. Звідки всі ці люди й спостерігали за променем. Щоб, так би

мовити, на власні очі...

– Безперечно, – кивнув Яків. – Крім того, я пам'ятаю, що юнак, від якого я, власне, і почув учора цю історію, згадував про отця Йосафата, також свідка події. А його серед людей я не бачив.

– То він, певно, в храмі, – подав голос староста.

– Ось туди ми вас і попросимо нас провести.

Вийшли тільки за годину. Яків ретельно розпитав усіх свідків до останнього, яким виявився його нещодавній знайомець – хлопчина, що розповів йому цю історію першим. Хлопець заливався солов'єм, задоволений, що саме його розповідь сподвигла командування відрядити до села слідство. Чому він втовкмачив собі в голову саме цю думку, було незрозуміло. Певно, вважав, що раз за головного тут Яків, з яким він спілкувався в Меджибожі, то не староста з його делегацією до пана полковника, а саме він – Павло – спричинився до розслідування. Втім, Яків не переконував його у протилежному. Через що хлопчина раз по раз пускався в розлогі мандрівки нетрями фантазій і домислів, що надміру перевантажували нескладну історію. Але Яків терпляче слухав останнього свідка і навіть щось черкав у нотатнику. Справа була за малим – відвідати церкву, поговорити з отцем Йосафатом і рушати назад до Меджибожа. Одноманітні розпитування та беззмістовні розповіді втомили його.

– Тю, та що ви збираєтеся від отця Йосафата почути? – реготнув юнак, краєм вуха підслухавши розмову чоловіків. – Він же п'яний постійно.

– Павле, припни язика! – гаркнув на нього староста, але хлопця це не злякало.

– І тоді, коли це сталося, був п'яний, – він відбіг на кілька кроків, аби не втрапити під гарячу руку, і правив своє. – Ледве службу до кінця довів. А тоді щось мовив про диво та чудо Боже.

– Павле! Напросишся ти в мене, що держака від грабелів на тобі поб'ю!

– Він і зараз п'яний. Заприсягтися можу! – голос хлопця вже долинав звіддалік. Він вирішив не випробувати долю та натис на ноги.

– От бісове поріддя! – відсапував староста. – А ще до моєї доньки замаланюється. Не дай, Боже, такого зятя...

На пагорб до церкви вийшли повагом. Яків постійно озирався, намагаючись охопити поглядом околиці. Храм стояв на краю села, на порослому старезними липами пагорбі, з якого відкривався краєвид навколишніх городів і лук.

Доки простували селом і дорога слалася в тіні дерев, прогулянка нагадувала приємну розвагу після виснажливих та нудних розпитувань. Та коли ненадовго опинилися на сонці, Яків буквально лічив кроки, аби сховатися від палючого проміння. Сорочка вмить просякла потом і огидно прилипла до тіла. Він зняв піджак, але це не допомогло: серпень нещадно смажив землю, і курна дорога здавалася безкінечною.

Під першою ж липою біля підніжжя церковного пагорба влаштували привал. Чоловіки знеможено повсідалися у прив'ялу траву, втираючи лоби від поту, що заливав очі. І хоча до храму залишалося чи не кілька кроків, Яків ладен був згаяти якийсь час, аби віддихатися й оговтатися.

– Як я малим був, – віддувався староста, – старі люди переказували, що така сама спека стояла, як Кармелюк у цих краях розбої вчиняв.

– Кармелюк? – Казаков зацікавлено поглянув на старосту. – А це що за один?

– Розбійник з народу, – відповів йому Яків. Довше пояснювати було ліньки. – Ніхто про нього до пуття нічого не пам'ятає вже, то й сплітають мандрони, достоту, як оце сьогодні ми мали нагоду чути.

– Та й то правда, – погодився староста. – Як я малим був, то ніби з часу його смерті небагато минуло[36 - Устим Кармелюк (також Кармалюк) загинув 1835 р.], а вже самі казки про нього складали. Але з них я запам'ятав лише про те, що тоді кілька літ страшна спека стояла. Баби про ті літа говорили: «то Кармель так нагнівавсі, що аж землі жарко стало»...

– Ох, певно, він і цього літа нагнівався на когось, – Яків натужно застогнав і підвівся. Потрібно було нарешті дістатися храму, поспілкуватися зі священником і ладнатися в зворотну путь. Щоправда – дочекавшись вечірньої прохолоди, бо волоктися у відкритій колясці такої спеки було справжнім безумством.

Отця Йосафата справді заскочили в храмі. Усупереч словам Павла він виявився тверезим. Навіть якимось занадто тверезим, якщо можна було так висловитися. Колючі очі дивилися на чоловіків з-під густих кошлатих брів, а довга борода войовничо стирчала. Та щойно отець упізнав серед трійці старосту – погляд його пом'якшав.

– Чого паничі бажать?

– Оце, отче, до вас делегація із Меджибожа, – відрекомендував чоловіків староста.

– Із Меджибожа? А навіщо я знадобився, щоб по мене з Меджибожа посилати?

– Власне, ми прибули не суто до вас, – пояснив йому Яків. – Ми розслідуємо справу

з променем світла, який тут спостерігали кілька тижнів тому.

– То було чудо Боже, – стиха промовив отець Йосафат і осінив себе хресним знаменням.

Яків ледь помітно скривився, а Казаков ніяково кахикнув.

– От паничі й намагаюся взнати все, що можна, аби доповісти про це... – староста на мить зам'явся, – чудо командуванню у Меджибожі.

– Смертним не дано зрозуміти діла Господні, – священник підніс догори пальця, наче вказуючи на обитель Божу. Яків мимоволі звів очі до побілілого від серпневої спеки неба.

– І все ж ми спробуємо, – якомога делікатніше, аби не розгнівати ревного служителя культу, сказав Казаков. – Ви ж на власні очі все те бачили?

– Бачив, – не надто охоче відповів той. – І разом зі мною вся паства. Але хоч би один осінив себе хрестом, споглядаючи чудо...

– А чому ви вважаєте той промінь саме чудом? – Казаков, вочевидь, перехопив ініціативу. – Адже його можна чисто по-земному пояснити.

– І як саме? – насмішкувато обізвався священник. – Аероплан? Чи аеростат?

Яків із Казаковим вражено витріщилися на нього.

– Хоча б і таке.

– А ви самі вірите такому поясненню?

– Воно хоча би логічне.

– Те, що людина своїм недосконалим розумом не може осягнути величі Господнього чуда, ще не означає, що чудес не буває...

Яків почав підозрювати, що нічого путнього зі священника витягнути не вдасться. Він міцно тримався за єдино прийнятну для самого себе версію походження світлового променя. На його думку, чудеса не потребують пояснення, а лише віри. Однак наступні слова отця Йосафата змусили його напружитися. В повітрі запахло чимось, до чого варто було принохатися.

– Цей край весь світлом повниться...

– Перепрошую, – Яків мимоволі захвилювався, що священник відмовиться доповнювати

свою дивну репліку, але той продовжив.

– Я сам жодного разу нічого схожого не бачив. Два тижні тому це трапилося вперше. Але старі люди переповідали, що вже пам'ятають таке світло в небі.

– Коли? – вихопилося в Казакова. Отець Йосафат глипнув на нетерплячого офіцера так презирливо, неначе на шкодливого хлопчиська.

– Того вам ніхто не скаже, якщо ви волієте почути рік, чи день, а чи годину. Та й людей тих уже немає. Але поголос краєм ходить...

– Що за поголос? – обізвався Яків. Він відчував, що священник наближається до чогось важливого, що, можливо, зрушить з місця їхнє не надто вдале розслідування.

– Колись, трохи менше як сто років тому, в цих краях розбійникував Кармелюк...

Староста тільки здавлено кркнув, а Яків із Казаковим презирнулися. Знову Кармелюк?

– От і подекують старі люди, що коли Кармелюк у наших краях бував, то часто в небесах таке світло бачили...

– А як це стосується чудес Господніх? – не бажав відступатися Казаков. Яків подумки похвалив його.

– Кара Божа! – коротко й різко кинув отець Йосафат, і в повітрі повисла недобра мовчанка. Кожен обмірковував почуте.

– Але ж Кармелюк давно помер, – збоку їхня розмова нагадувала поединок: Яків із Казаковим почергово атакували священника, а той успішно відбивався, ще й примудряючись контратакувати. – Як же ви зараз поясните світло?

– Чуда Господні не потребують пояснень, – знову повторив виголошену раніше істину отець Йосафат. – А хто я такий, щоб намагатися зрозуміти Його?

– Але ж ви щойно пояснили нам ті «чудеса» зі світлом, які траплялися за Кармелюкового життя!

– Юначе, я й не збирався вам пояснювати. Я лише переповів те, що чув.

Ставало зрозуміло, що розмова вичерпала себе. Священник міцно загруз у трясовині власних переконань, і витягнути його звідти не здавалося можливим. Тим паче, що він і сам не бажав того. Після ще кількох запитань, які однаково не прояснювали картину, Яків вирішив, що час прощатися. Отець Йосафат стримано благословив їх і недвозначно

grimнув дверима, зачиняючись у церкві. Кілька хвилин чоловіки мовчки стояли на ганку, де й відбувалася розмова, осмислюючи почуте та сказане, а тоді староста несміливо прочистив горло.

– Сам не відаю, що з ним таке сталося. Загалом отець Йосафат досить привітний, хоч і суворий по-своєму. Але добрий пастир і має бути суворим...

– Усе гаразд, – обернувся до нього Яків. – Я й так не чекав від цієї розмови якихось надзвичайних результатів. Тому вдовольнимися тим, що маємо, та й повернемо назад.

– Але ж ми, фактично, нічого не маємо, – вигукнув Казаков.

– Відсутність результату – теж результат, – по-філософськи резюмував Яків. – І з нього також можна зробити певні висновки. Щоправда, я поки не знаю, які саме. Втім, то вже не наша турбота. Нас просили зібрати інформацію, пороздивлятися на місці – ось ми й зібрали.

– Одначе не роздивилися, – Казаков кивнув на ряд старих лип, у кільці яких стояла церква. Певно, дерева та храм були однолітками.

– Справді, – погодився Яків і звернувся до старости. – Спробуйте пригадати, де саме ви помітили промінь.

– А що тут згадувати, – полегшено видихнув той. – Оно звідтіля і світило.

Він відступив від храму на кілька кроків і махнув рукою в бік прогалини між деревами. Яків із Казаковим підійшли до лип. Із цього боку пагорб, на якому стояла церква, був досить крутим і обривався донизу різким схилом. Із гребеня відкривався чудовий краєвид на зелене море луків, посмуговане жовтими латками стиглого жита. Було видно ген-ген аж до крайнеба, до синюватої смужки далекого лісу, що мінілася й дрижала в гарячому повітрі спекотного літнього дня. Справді, галявина біля храму здавалася чудовим місцем для спостереження за променем.

– В акурат на Меджибіж напрямом, – похитав головою Казаков.

– Упевнені?

– Я на місцевості хоч із заплющеними очима зорієнтуюся.

– Так-так! – енергійно закивав староста. – Меджибіж саме в тому боці. Пригадую, що того вечора ми саме про це й говорили. Хтось ляпнув, пристигосподи, що то у Меджибожі вояки колінця викидають.

– А ще що балакали?

– Та всього й не впомниш, – знизав плечима чоловік. – Але ж ви самі всіх розпитували. Я дивився – сьогодні геть-геть усі зібралися. У церкві стількох людей не побачиш, як сьогодні на зустрічі з вами.

Затінок під старими липами покидати не хотілося, і Яків як міг відтягував неминуче. Співрозмовники перекидалися незначущими фразами, які нічого сутнього не додавали до загальної історії. Промінь світла так і залишався незбагненим явищем, а самодіяльне слідство ні на крок не наблизилося до розгадки його природи. Попри це з кожною черговою невдачею Яків відчував: інтерес до справи у ньому зростає так, що йому стає дедалі важче миритися з думкою про те, що незабаром він просто відзвітує перед командуванням і з легким серцем забуде про непотрібні клопоти. Звичайна людська цікавість не бажала зникати, адже світловий промінь справді звідкись узявся! А якщо його джерело знаходилося не у Меджибожі, бо, логічно, тільки у вояків знайшовся би такий потужний прожектор, то що це могло бути?

Яків потрусив головою, усвідомлюючи, що сьогодні, після годин одноманітних розпитувань, на якусь притомну аналітику він не здатний. Нехай уже завтра. Якщо знайдеться бажання.

Із села виїхали надвечір, коли скісне сонячне проміння палило не так уже нещадно. Наостанок староста затіяв розкішну вечерю, і хоча від вишнівки Яків відмовився, сидів, немовби захмелілий – давалася взнаки втома та ситість. Хіба лише вибоїста дорога не давала змоги закуняти: коляску немилосердно хитало з боку на бік, а старі ресори благально скрипіли, наче ремствували на жадливий стан дороги та власну долю.

– А що, як це був австрійський аероплан? – несподіване запитання Казакова прозвучало, неначе постріл.

– Га? – Яків не второпав, що приятель мав на увазі.

– Що, як той клятий промінь був з іноземного аероплана-розвідника? – пояснив свою думку Казаков. – Адже Меджибіж однозначно цікавить нашого сусіда по той бік Збруча.

– І ви вважаєте...

– Що на розвідку перед поближкими маневрами було скеровано... гм... скажімо, певну кількість літальних машин. Це могли би бути аероплани. Або цеппеліни. Або ж аеростати, не важить, що саме! Основне, що їх скерували...

– Щоби згори роздивитися...

– А то й зафотографувати...

Яків мимоволі згадав Большакова та їхнє з Архипом нововведення – фотографування місць злочинів. Тоді, уже понад п'ятнадцять років тому, їхня авантюра виявилася достатньо дієвою, аби прижитися на новому місці. І фотографія з мистецького явища перетворилася на цілком практичне заняття. Тепер же, зі щоденним поступом літальних машин, фотографічний апарат піднявся й у повітря, де став незамінним для розвідування нової місцевості. Казаков, безперечно, мав рацію. Лише одне не давало Якову спокою.

– Навіщо розвідникам видавати себе отим променем? Пролетіли б удень над фортецею – і справі кінець!

Замість відповіді Казаков почухав потилицю.

– Зрештою, – продовжив Яків, – як казав нещодавно отець Йосафат: хто я такий, щоб зрозуміти справи його? Чи можемо ми ось так просто збагнути логіку вчинків австрійців. Якщо, звісно, то були вони...

Яків не поспішав віддавати пальму першості версії Казакова, хоча та була найбільш вірогідною з усіх. Власне, цих «усіх» майже не було, адже не станеш і справді вірити словам отця Йосафата, що небесний промінь – то вияв незбагненної Господньої сили та волі! Селяни ж узагалі не мали жодної адекватної версії того, чому були свідками. Так, юнак під час першої бесіди ще у передпокої кабінету полковника Трингама щось згадував про австрійську диверсію, але то були вочевидь не його здогади. Тим паче, що далі голосних заяв справа не пішла. На запитання Якова селяни всі як один здвигали плечима і ніяково гмикали – побачене було вищим за їхнє розуміння. Хоча, ніде правди діти, Яків також не виробив власної версії, аж допоки Казаков не прохопився про ворожі аероплани. Яків не так добре знався на крилатих машинах, але цілком міг повірити, що розвідник добувся до цих місць звідкись із летовища поблизу того самого, скажімо, Чорткова[37 - Місто в тодішній Австро-Угорщині. Нині – місто в Тернопільській області.]. І нехай сучасним аеропланам не подолати такої відстані, для цеппеліна це завиграшки!

Та все ж з голови не йшла розповідь священника.

– Ось тільки за часів Кармелюка аеропланів не було...

– Га? – тепер настала черга Казакова перепитувати.

– Отець Йосафат стверджував, що в давнину світло з'являлося тоді, коли мав статися черговий розбійний наліт. А тоді про жодні літальні апарати в цій місцевості навіть не йшлося.

– Ет, – відмахнувся Казаков. – І ви повірили цим балачкам?

– Не те щоби беззаперечно. Але просто не можу позбутися думки, що мусить знайтися якесь пояснення та зв'язок між тим, що коїлося тоді, й сучасними подіями.

– Ну, якщо копнути ще глибше, то знайдуться й інші казки про шляхетних розбійників, прекрасних дам і світло з неба! – реготнув Казаков. – Я особисто так вважаю: чому сам не був свідком, те правда наполовину. Тим паче, якщо останню неможливо довести логічно.

– Слушно, – погодився з ним Яків. – Тому завтра я озвучу панові полковнику все, що ми тут назвали, а наостанок – і вашу версію про австрійські аероплани. Далі ж нехай уже їхні благородія собі мізки сушать.

Розділ 5

11 серпня 1912 р., неділя. Містечко Меджибіж Летичівського повіту

Недільний Меджибіж оглушував калатанням дзвонів. Церкви перекликалися з костелом, і дзвонарі немовби змагалися, хто кого вразить більше – майстерністю, гучністю, чистотою та переливами.

Яків, утомлений вчорашньою мандрівкою, ледве продер очі, перші кілька секунд намагаючись зрозуміти, де він і чому Проскурів так немилосердно дзвенить. Аж поки не зрозумів, що він у Меджибожі, що вчора вони з Казаковим цілий день провели в дорозі, а сьогодні вранці, незважаючи на неділю, на нього зі звітом чекатиме полковник Трингам. Ординарець іще вчора ввечері приніс записку, аби Яків не зволікав і на дев'яту з'явився перед ясні очі командування.

Місто прокинулося задовго до дзвонів. Та коли перші відголоски лункої бронзи та міді розлетілися далеко навкруги, Меджибіж разом заворушився, наче радів тому, що нарешті можна голосно розмовляти, реготати, курити цигарки, лузати насіння, лаятися, кувікати, гавкати й нявчати.

Яків злегка очманів від раптової навали звуків, але швидко оговтався, збадьорений думкою про чудову каву, котру він неодмінно вип'є у мадам Розенбліт дорогою до фортеці. Годинник показував сьому, тож до авдієнції було достатньо часу, аби привести себе до ладу. Яків зловив себе на думці, що з якогось дива переймається тим, що вчорашня поїздка не дала відчутного результату. Немовби пан полковник доручив йому не просто зібрати свідчення очевидців, а відразу розгадати таємницю небесного світла. Щоправда, Яків мав у запасі цілком логічну теорію Казакова, якою обов'язково козирне наприкінці

розповіді.

Як і очікувалося, кава якимось дивом покращила настрої і самопочуття. Чи не домішувала мадам Розенблінт до кавових зерен якісь однієї їй відомі магічні речовини, що дарували неповторний смак та аромат напою, який просто язик не повертався назвати звичайною кавою? Хоча, хтозна, може, так воно й було: Меджибіж свято берег свої прадавні таємниці. Чи не була загадка незвичайної кави однією з них?

У піднесеному настрої, бадьорий та свіжий, немовби то не він учора пізно повернувся, Яків стояв перед дверима до кабінету командування точно о дев'ятій. Незважаючи на ранок неділі, в кімнаті було з десяток офіцерів, які пили каву, курили, ходили з кутка в куток і впівголоса перемовлялися, від чого рівномірний гул голосів змішувався з тютюновим димом та перетворював кабінет Трингама на житло примар.

Кінець ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=66735326&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примітки

Перша частина церковної літургії, на якій шляхом священнодійств із хліба й вина готують матеріал для евхаристії. (Тут і далі прим. авт.)

2

Секретар, помічник, ризничий (лат.).

3

Місто на схід від Проскурова.

4

Кн. Буття 1: 3.

5

Ідеться про події, описані в романі «Пастка для різника».

6

Газета, що виходила друком у Кам'янці-Подільському.

7

Справжні події, описані в газеті, сталися 24 грудня 1912 року. В усьому іншому зміст статті передано точно.

8

Кордон з Австро-Угорщиною проходив по річці Збруч.

9

17 грудня 1903 року в небо піднявся перший в історії людства літак. Пілотували на літаку брати Райти.

10

Д?бове – колишнє військове містечко, сьогодні – район м. Хмельницького. Хутір Раковий, Ракове – присілок біля Проскурова. Сьогодні – район м. Хмельницького.

11

На цьому місці згодом постав перший (старий) аеродром міста Проскурова.

12

Ці події не вигадані. Емануель Малинський справді здійснив кілька успішних перельотів на літаку Farman IV. Над Проскуровом він з'явився 15 вересня 1911 року.

13

Ця інформація виходила друком у газеті «Подільський» у Кам'янці-Подільському.

14

Село на північному заході від Проскурова. Сьогодні майже впритул прилягає до міста Хмельницького.

15

Розміщення плода у матці, коли ніжки немовляти знаходяться біля виходу до малого тазу породіллі. В описуваний час – складна, але для майстерного лікаря не критична ситуація.

16

Перші аероплани не було оснащено зброєю, пілоти могли обмінятися хіба пострілами

з револьверів.

17

У цьому полку служив у Проскурові Олександр Купрін.

18

На той час командував 12-го уланського Білгородського полку.

19

Олександр Олександрович Казаков (Козаков) – уродженець Херсонської губернії, льотчик, найбільш результативний ас-винищувач Імператорського військово-повітряного флоту в часи ПСВ, другий льотчик в історії, який пішов на повітряний таран, і перший, хто вижив після нього.

20

Олександра Казакова було відряджено до Авіаційного відділу Офіцерської повітроплавної школи 23.01.1914.

21

Межибоже, Межибіж – місце «межи Богами» (річками Буг, або Бог, і Бужок, або Божок).
Перша згадка – 1146 р.

22

Сюртук, піджак.

23

Вулиця Замкова – центральна вулиця містечка.

24

Сімха – радість (ідиш).

25

Навіть (місцева говірка).

26

Сьогодні. Тут зі значенням «у ці дні».

27

Нездада людина, простак.

28

Трингам Микола Васильович – на той час командувач 12-го гусарського Охтирського полку, що квартирував у Меджибожі.

29

У Меджибожі (як і в Києві та Старокостянтинові) діяло офіційне представництво американської компанії Singer, яка виробляла (й досі виробляє) знамениті швейні машини.

30

Єврейський цвинтар.

31

Надгробний камінь на єврейському цвинтарі.

32

Із франц. – вища сила. Тут – непередбачувана подія, форс-мажор.

33

Керм Герман Георгійович – старший полковий лікар, колезький радник.

34

У буквальному перекладі з івриту – «щастить, поталанило». Тут вжито зі значенням «вітаю!», «вітання!».

35

Порода свиней, яку було виведено в Англії в середині XIX ст., а до України завезено наприкінці XIX ст.

36

Устим Кармелюк (також Кармалюк) загинув 1835 р.

Місто в тодішній Австро-Угорщині. Нині – місто в Тернопільській області.